

უცხოელები ბათუმის შესახებ და საინფორმაციო მუნიციპალიტეტის მარშრუტები
FOREIGNERS ABOUT BATUMI AND INTERESTING TOURIST ROUTES

TEMUR ZOIDZE, OTAR GOGOLISHVILI, TEONA ZOIDZE

FOREIGNERS ABOUT BATUMI AND INTERESTING TOURIST ROUTES

„PUBLISHING HOUSE AJARA“ JNT.-STC. CO.
BATUMI – 2021

თეზურ ზოიძე, ოთარ გოგოლიშვილი, თეონა ზოიძე

უცხოელები გათუმის შესახებ და საინფორმაციო გუჩისგული მეარსებები

ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“
გათუმი – 2021

რედაქტორი
გუნა სამნიძე

Editor
GUNA SAMNIDZE

ინგლისური თარგმანი
თეონა ზოიძე

English Translation
TEONA ZOIDZE

მხატვრული რედაქტორი
გურამ გუჯაბიძე

Art Editor
GURAM GUJABIDZE

ტექნიკური რედაქტორი
და დამკაბადონებელი
მალხაზ ფალავა

Technical Editor
& Imposer
MALKHAZ PAGAVA

კორექტორები:
ინგა გოგიბერიძე
მზია აბულაძე
ანა აბაშიძე

Correctors:
INGA GOGIBERIDZE
MZIA ABULADZE
ANNA ABASHIDZE

ოპერატორი
ზაალ შენგელია

Operator
ZAAL SHENGELIA

მადლობას ვუხდით აჭარის ა.რ. ტურიზმის
გიდების ასოციაციას მხარდაჭერისთვის

We are thankful to Ajara Tourism
Guide Association for support

UDC (უაკ) 94(479.223-25)(093)+913(479.223-25)(036)
ზ-777

ISBN 978-9941-460-95-1

© თემურ ზოიძე/Temur Zoidze, 2021

© ოთარ გოგოლიშვილი/Otar Gogolishvili, 2021

© თეონა ზოიძე/Teona Zoidze, 2021

© ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“/„Publishing House Ajara“ Jnt.-Stc. Co., 2021

წინათქმა

წინამდებარე წიგნს (მონოგრაფიას) – „უცხოელები ბათუმის შესახებ და საინტერესო ტურისტული მარშრუტები“ – ვუწოდეთ. მასში შეტანილია საარქივო მასალებიდან ჩანაწერები, რომლებშიც აღწერილია უცხოელი მოგზაურების მიერ დანახული ბათუმი XIX საუკუნისა და XX საუკუნის პირველ ათწლეულში. აღნიშნული მასალები მოძიებულია ჩვენ მიერ და აღსანიშნავია, რომ მსგავსი მასალები პირველად შემოდის სამეცნიერო ლიტერატურაში.

მონოგრაფიაში წარმოდგენილია ბევრი უნიკალური ფაქტი ბათუმის წარსული ცხოვრებიდან, რაც გვარწმუნებს ქალაქის განსაკუთრებულობაში და იოლად მისახვედრი ხდება, თუ რატომ იბრძოდნენ მრავალი წლის მანძილზე რუსეთისა და ოსმალეთის იმპერიები ბათუმის ხელში ჩასაგდებად.

წიგნი ერთგვარ სახელმძღვანელოს ფუნქციასაც იკისრებს ტურიზმის ინდუსტრიაში დასაქმებული სპეციალისტებისთვის, რადგანაც ნაშრომში წარმოდგენილ უცხოელთა ჩანაწერებში მოხსენიებული ბევრი ადგილი დღეს აღარ არსებობს და დარწმუნებული ვართ, ჩვენი ქალაქის ვიზიტორები დაინტერესდებიან სწორედ მათი მონახულებით, ვინაიდან ზემოაღნიშნული ნაწილია კულტურული ტურიზმისა, რასაც დიდი მონონება აქვს მთელ მსოფლიოში.

ჩანაწერებში უცხოელი მოგზაურები კარგად აღწერენ იმდროინდელი ბათუმის ეკონომიკურ, ეკოლოგიურ და სასოფლო-სამეურნეო მდგომარეობას, ზნე-ჩვეულებებს, ტრადიციებს, რაც, ასევე, საინტერესო თემაა ქალაქის ვიზიტორთათვის. გიდებს შეუძლიათ, ვიზიტორები წაიყვანონ იმ ლოკაციებზე, რომლის შესახებაც ნაშრომში საკმაო მასალებია მოცემული და გააცნონ ადგილზე მისი ამჟამინდელი მდგომარეობა.

ნაშრომი მიზნად ისახავს ქალაქ ბათუმის პოპულარიზაციას, ტურიზმის ინდუსტრიის მესვეურთა დაინტერესებას ამ ქალაქით და ვიზიტორების მოზიდვის ხელშეწყობას მთელი მსოფლიოს მასშტაბით.

წიგნი ორენოვანია (ქართული და ინგლისური) და გამდიდრებულია ფოტომასალით. მასში აღწერილი საორიენტაციო ადგილები, წეს-ჩვეულებები, შენობები, ფილმები, იმდროინდელი ყოფა-ცხოვრება უთუოდ დიდ ინტერესს გამოიწვევს ტურისტებში და მისცემს საშუალებას, შეადარონ ძველი ბათუმი ახალ, თანამედროვე ქალაქს.

წიგნი, უდავოდ, გამოიწვევს დიდ ინტერესს მკითხველი საზოგადოების ფართო წრეშიც, რადგან ამ ნაშრომით გაეცნობიან ჩვენი ქალაქის უნიკალურ და საუკუნეების განმავლობაში ცვალებად ისტორიას.

ავტორები

რეზიუმე

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს მეცხრამეტე საუკუნისა და მეოცე საუკუნის 20-იანი წლების ბათუმის შესახებ უცხოელეების ჩანაწერების საზოგადოებისთვის გაცნობის უნიკალურ ცდას. ავტორთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მათ არა მხოლოდ მოიძიეს უძველესი დოკუმენტები, არამედ შეადგინეს საორიენტაციო მარშრუტები ტურისტებისათვის ბათუმის იმ ადგილების შესახებ, რომელზედაც საუბარია უცხოელ მოგზაურთა მონათხრობებში.

ბათუმი საქართველოს ქალაქებს შორის გამოირჩევა მისი მძიმე წარსულით. იშვიათია ქალაქი არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ მსოფლიოში, რომლის დასაუფლებლად საუკუნეების განმავლობაში ერთმანეთს ეომებოდნენ დიდი იმპერიები. ბათუმი წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს რუსეთ-ოსმალეთის თითქმის ყველა ომში და მის ხელში ჩასაგდებად უამრავი ადამიანის სიცოცხლე ეწირებოდა.

ბათუმი 300 წლის განმავლობაში იმყოფებოდა ოსმალთა ბატონობის ქვეშ; შემდგომ, რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომის შემდეგ, მოექცა რუსეთის ცარიზმის იმპერიის მფლობელობაში. ყველა დამპყრობელი ცდილობდა საქართველოს ამ უნიკალური კუთხის თავის საიმპერიო სხეულთან ინკორპორაციას, მაგრამ ამას ვერ ახერხებდა ადგილობრივი მოსახლეობის მძაფრი წინააღმდეგობის გამო.

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ბათუმით ბევრი უცხოელი ინტერესდებოდა, როგორც ოსმალთა, ასევე რუსეთის ცარიზმის დროსაც. ავტორთა დამსახურებაა, რომ მათ საზოგადოებას გააცნეს აქამდე უცნობი ფაქტები ბათუმის წარსულიდან,

რომლებიც უკავშირდება ინგლისელი, ავსტრიელი, გერმანელი, ნორვეგიელი, იტალიელი, ფრანგი მოგზაურების ჩანაწერებს ბათუმის შესახებ. აღნიშნული ჩანაწერები იმდენად უნიკალურია, რამდენადაც საზოგადოებას შეუძლია, გაეცნოს ქალაქის ისტორიის ჯერ კიდევ უცნობ საკითხებს – უცხოელები თავიანთ ჩანაწერებში აღწერენ იმდროინდელი ბათუმის ცხოვრების ყველა სფეროს და საინტერესო დასკვნებსაც აკეთებენ. მნიშვნელოვანია, რომ აღწერილი ფაქტებიდან და ადგილებიდან ბევრი რამ დღემდე უცნობი იყო. ნაშრომის მიზანს სწორედ საზოგადოებისთვის მათი გაცნობა წარმოადგენს. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ავტორებმა დიდი შრომა გასწიეს უცხოელთა ჩანაწერების მიხედვით იმისთვის, რომ არა მხოლოდ აღედგინათ ძველი ქალაქის სურათი, არამედ გაეკეთებინათ მიახლოებითი საორიენტაციო მარშრუტები.

უდავოა, წარმოდგენილი მონოგრაფია დიდ შენაძენი იქნება როგორც უცხოელი ტურისტებისთვის, ასევე ადგილობრივი ტურიზმის წარმომადგენელთათვის – მათ ეძლევათ საშუალება, გაეცნონ ბათუმის წარსულს, ჰქონდეთ ინფორმაცია ქალაქის იმ ადგილებზე, რომლებიც დღეს აღარ არსებობს, რის შესახებაც გიდები მოუთხრობენ ბათუმში ჩამოსულ ათასობით ვიზიტორს, რაც ქალაქის პოპულარიზაციისთვის და მისი წარსულის საინტერესოდ წარმოჩენისათვის უმნიშვნელოვანესი შესაძლებლობაა.

მარინა მიტრაშვილი

ეკონომიკის დოქტორი, პროფესორი.

ტურიზმის კვლევის, განვითარებისა და ინოვაციების

ცენტრის CiTUR-ის ინტეგრირებული წევრი,

საქართველოს საინჟინრო აკადემიის ნამდვილი წევრი,

საერთაშორისო ტურიზმის მეცნიერ-ექსპერტთა

ასოციაციის Aiest მუდმივი წევრი,

ტურიზმის საერთაშორისო აკადემიის ნამდვილი წევრი,

საქართველოს ეკონომისტთა სამეცნიერო საზოგადოების წევრი,

ტურიზმის საერთაშორისო ექსპერტი

შესავალი

სულიერებისა და კულტურის, შეიძლება ასე ითქვას, ერთ-გვარი ნაზავია ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი ბათუმი. ისტორიული ფაქტები მეტყველებს მის განსაკუთრებულობაზე საქართველოს კუთხეებს შორის. მრავალი წლის მანძილზე აქ ჩქეფდა სასულიერო და საერო ცხოვრება. კოლხეთის უპირველესი ქალაქი, საქართველოს საზღვაო ჭიშკარი – ბათუმი თავისი სიძველით იმთავითვე იპყრობდა მოგზაურობის მოყვარულთა ყურადღებას. მის მომნახველთა შორის ბევრი უცხოელი მწერალი თუ მეცნიერია და ბევრ მათგანს აქვს აღწერილი ამ ქალაქის ისტორიული და კულტურული წიაღსვლები.

ბათუმის ისტორია ორი ათას წელზე მეტ დროს მოიცავს. იგი მდებარეობს ევრაზიის ორი უდიდესი კულტურის გზაგასაყარზე. ბათუმის ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლები თავისი უნიკალური ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით ამოუწურავ პოტენციალსა და სტრატეგიულ პოლიგონს წარმოადგენს ტურიზმის განვითარების თვალსაზრისით. **ასეთი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა საუკეთესო საშუალებაა ბათუმში და მის მიმდებარედ ტურისტული მარშრუტების მარკირება-დაგეგმარებისთვის.**

ქალაქის გასაცნობად ვიზიტორებისთვის უნდა შეიქმნას მხატვრული (კინო, ლიტერატურული და სხვა), შემოქმედებითი მარშრუტები, რაც გამოყენებული იქნება ბათუმის მიმოხილვითი ექსკურსიისას ტურის ფარგლებში. ზოგადად, სასურველია,

ექსკურსიები დაიწყო საზღვაო ნავსადგურიდან, რომელიც საქართველოს საზღვაო ჭიშკარს წარმოადგენს. გიდი მზად უნდა იყოს, როგორც ქვეითი ტურის, ასევე სატრანსპორტო ტურის ჩასატარებლად.

სატრანსპორტო ტური, როგორც წესი, მოიცავს დიდ არეალს. ორივე ტურის ხანგრძლივობა არ უნდა აღემატებოდეს 4-5 საათს. განათლების, ხელოვნების, კულტურის, არქიტექტურის, თეატრის, მუსიკის, მხატვრობის განხილვის დროს **გიდმა უნდა ახსენოს ის საზოგადო თუ ხელოვნების დარგის მოღვაწეები, რომლებიც სხვადასხვა დროს სტუმრობდნენ ბათუმს და დაასახელოს:**

ა) ადგილები (სახლები, სასტუმროები), სადაც ისინი დროებით საცხოვრებლად ჩერდებოდნენ;

ბ) ქართული და უცხოური ფილმები, რომლებიც გადაღებულია ბათუმსა და მის შემოგარენში;

გ) აღნიშნულ ფილმებში მონაწილე მსახიობები და ა. შ.

* * *

ისტორიულად ბათუმის თანამედროვე სახით განვითარება იწყება მე-19 საუკუნის 80-იანი წლებიდან, როცა ბათუმი გამოცხადდა **პორტო-ფრანკოდ**, რა დროსაც შემოდიან დაიწყო უცხოურმა კაპიტალმა. სწორედ ამ პერიოდში ახლანდელი ე. წ. ძველი ბათუმის ტერიტორიაზე გაიხსნა ინგლისის, საფრანგეთის, შვედეთის, გერმანიის, რუსეთისა და სხვა ქვეყნების საკონსულოები. აღსანიშნავია, რომ ქალაქ ბათუმში შენობების მონახულება, სადაც საკონსულოები იყო განთავსებული, დღესაც შეიძლება. შესაბამისად, ქალაქის საფეხმავლო ტურისტულ მარშრუტში მისი ჩასმა საინტერესო იქნება ვიზიტორთათვის.

მ. აბაშიძის ქ. №8. შენობაში 1923-2010 წლებში
განთავსებული იყო თურქეთის რესპუბლიკის
გენერალური საკონსულო

მ. აბაშიძის ქ. №45, ლ. ასათიანის ქ. №17. 1923 წელს ამ შენობაში
ფუნქციონირებდა იტალიის დიპლომატიური სააგენტო

მაზნიაშვილის ქ. №25,
ფარნაუზ მეფის ქ. №33.
1918-1922 წლებში შენობაში
განთავსებული იყო იტალიის
დიპლომატიური სააგენტო

მ. აბაშიძის ქ. №27. 1910-1913 წლებში შენობაში განთავსებული
იყო ესპანეთისა და ნიდერლანდების საკონსულო

რუსთაველის ქ. №7, ბარათაშვილის ქ. №2.
1913 წელს შენობაში განთავსებული იყო აშშ-ის საკონსულო

დუმბაძის ქ. №5. შენობაში 1902-1913 წლებში განთავსებული იყო
დანის საკონსულო, ხოლო 1923 წელს – გერმანიის

რუსთაველის ქ. №39, 26 მაისის ქ.№5.
კასპია-შავეი ზღვის ნავთობსამრეწველო და საფაჭრო საზოგადოების
(როტმილდის ფირმის) შენობა.
1902 წელს ფუნქციონირებდა იაპონიის საკონსულო

1. პერსპექტიული ტურისტული მარშრუტები ბათუმში

თამარის დასახლება ფრიად საინტერესო ლოკაციაა.

ძირითადი მარშრუტი სწორედ აქედან იწყება, რადგან იგი ქალაქის შემოსასვლელია და თან ძალიან ძველი, ისტორიული ადგილია, სადაც მდებარეობს „თამარის ციხე“, რომელიც მე-12 საუკუნის ოქროს ხანისაა და ძლევამოსილი ქალი მეფის – **თამარის** სახელს უკავშირდება. ერთობ საინტერესო ლეგენდა არსებობს აქ ბორცვის წარმოშობის შესახებ, რომლის მოსმენაც დიდ ინტერესს იწვევს ტურისტთა შორის. დასანანი, რომ ეს უნიკალური ძეგლი ამჟამად, ფაქტობრივად, ტურისტებისთვის მიუწვდომელია, რადგან მიუდგომელი და მოუწესრიგებელი ინფრასტრუქტურის გამო არ არის შეტანილი ძირითად მარშრუტებში, არადა, აღნიშნული ძეგლი ოქროს ბრჭყვიალა ვარსკვლავია ბათუმის ტურისტულ მარშრუტებში და მისი გამოუყენებლობა დაუშვებელია. აქვეა **ძმები ნობელების ტექნოლოგიური მუზეუმი**. ნობელები ბათუმში მოღვაწეობდნენ მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში და უდიდესი წვლილი მიუძღვით ჩვენი ქალაქის ისტორიის გამდიდრებაში, რის გამოც შთამომავლობამ განსაკუთრებული პატივი მიაგო მათ ხსოვნას. მაგრამ რა დააშავეს ლიტერატურის სხვა ცნობილმა მოღვაწეებმა – **მაქსიმ გორკიმ** და **ანტონ ჩეხოვმა**? ვფიქრობთ, აუცილებელი იყო დიმიტრი თავდადებულისა და რუსთაველის ქუჩების კვეთაში გახსნილიყო **ჩეხოვის სახლ-მუზეუმი**, რომელსაც თავისი მნიშვნელო-

ბით მარშრუტებში ექნებოდა უდიდესი ლიტერატურული ტურისტული პოტენციალი. ჩვენი მოსაზრებით, ვერავითარი არქიტექტურული კოპნიაობა და სანახაობითი დაწესებულება ვერ შეცვლის აქ მუზეუმს. ეს კიდევე ერთხელ წარმოაჩენდა და ხაზს გაუსვამდა ჩვენს სტუმართმოყვარეობას და უტყუარ ღია საბუთად გამოდგებოდა ქართული ტოლერანტობის დასამტკიცებლად.

* * *

ზოგადად ტურისტი ჩვენთან ჩამოდის ზღვაზე დასვენებისა და გარუჯვისთვის, თუმცა ყველაფერს აქვს თავისი საზღვარი და მზის სხივებისგან კარგად შეფერადებულ და ზოგჯერ წვიმისგან თავმოებზრებულ ტურისტს სჭირდება სწორედ ისტორიულ წყაროებზე დაფუძნებული ბათუმის ისტორიის გაცნობა, ამიტომ გადავავლოთ თვალი ჩვენი ქალაქის ისტორიას:

ბათუმი მოხსენიებულია ძვ.წ. მე-4 საუკუნის ბერძენი ფილოსოფოსის **არისტოტელეს** წერილებში. ბათუმი, როგორც ქალაქი, უკვე ძვ. წ. აღ. 400 წელს რომ იყო ცნობილი, თავის დროზე **ჟან მურიეც** მიუთითებდა მასზე; ბათუმს იხსენიებს **პლინიუსიც (23-79 წ.წ.) „ბატა“ – „ბატიუმის“** ფორმით. რომაულ საგზაო რუკაზე, ე. წ. **„ტაბულა პევეტინგერია“-ზე (IV ს.)** დაახლოებით თანამედროვე ბათუმის ადგილას დატანილია გეოგრაფიული პუნქტი **„პორტუს ალტუს“**.

სახელწოდება **„ბათუმის“** წარმომავლობის შესახებ არსებობს რამდენიმე აზრი. ერთნი მიიჩნევენ, რომ ტერმინში **„ბათ“** ძირი უკავშირდება ფრინველის სახელს – **ბატი**, მეორენი – სახელს **ბათურა**, მესამენი – **ჭაობიან ადგილს**. ან **„ბათ“** ძირი შეიძლება იყოს სვანური წარმომავლობის, რაც ქვას ნიშნავს.

ასევე არის შეხედულება, რომ **ბათ/ზატა** ადამიანის საკუთარი სახელია, მეგრულად ნიშნავს „**ნაზი**“. ამ გადმოცემის მიხედვით, ქალაქი დაუარსებია ვინმე **ბათუ/ზატას**.

ბათუმის შესახებ ახალი ცნობები ეკუთვნით ვენეციელ დესპანებს – **იოსიფ ბარბაროსა და ამბროზიო კონტარინის**, რომლებმაც ბათუმი 1470-1475 წლებში მოინახულეს. ცოტათი ადრე (1420-1426 წწ.), ბათუმში ყოფილა გერმანელი **იოჰან შილტბერგი**. იგი მოგვითხრობს, რომ ბათუმის მოსახლეობა ქრისტიანული აღმსარებლობის მიმდევარია; აქედან ხომალდები მიცურავენ იტალიისა და ბიზანტიის მიმართულებით.

მდინარე ყოროლისწყლისა და ზღვის შესართავთან ახლოს მდებარე მთა-გორაკზე მდებარე ციხე ითვლებოდა ბათუმის ცენტრად, სადაც ჯერ კიდევ ძვ. წ. აღ. VIII-VII სს-ში ძველი კოლხები სახლობდნენ. ფაქტიურად, ეს დასახლება იყო ყოროლისწყლის ხეობის უძველესი პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრი.

ეს ადგილი დღევანდელი თამარის დასახლებაში **თამარის ციხედ** წოდებული გორაა, შემალეებული ადგილი. ლეგენდის ერთი ვერსიის თანახმად, როცა აქ თამარ მეფე შეჩერებულა დასასვენებლად, მის ამაღაში მყოფი სეფექალების მიერ თავიანთი ქოშებიდან ჩამორეცხილ ტალახს წარმოუქმნია პატარა ბორცვი, სადაც შემდგომ თამარ მეფეს ციხესიმაგრე აუშენებია.

მეორე ვერსიის მიხედვით, ციხის აგება თამარ მეფის აჭარას ჩამოპოქანებას უკავშირდება. თითქოსდა, თანხმლებთან ერთად ყოროლისწყლის შესართავთან მდებარე ვაკეზე დაბანაკებული თამარი. გორაკი აქ მისი ოქროს ქოშებიდან ჩამოხორცილი ტალახისგან წარმომდგარა. აქაურებმა ზედ დედამზის საპატივსაცემოდ ციხე აღმართეს და გორასაც და ციხესაც მისი სახელი უწოდეს.

* * *

XVII საუკუნის ბოლოს ბათუმი ოსმალებმა დაიპყრეს. ამ დროიდან აღარ შეინიშნება ქალაქის განაშენიანება, სავაჭრო და ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარება, ქუჩების მონაცობა.

1878 წელს ბათუმი დაუბრუნდა დედასამშობლოს და იგი განვითარების ახალ ეტაპზე გადავიდა. 1881-1884 წლებში ბათუმში მოქმედებდა თავისუფალი ეკონომიკური ზონა – **პორტო-ფრანკო**.

1883 წელს ბათუმში შემოვიდა პირველი ორთქლმავალი.

მწვანე ქალაქის განაშენიანებას ჯერ – **რესლერი**, შემდეგ კი – **რეიერი** და **დალფონსი** შეუდგნენ, დაიწყეს ზღვისპირა პარკის, ბულვარისა და ალექსანდრეს ბაღის განაშენიანებაც.

თამარის ციხე

თამარის ციხე

თამარის ციხე

ნობელის ტექნოლოგიური მუზეუმი

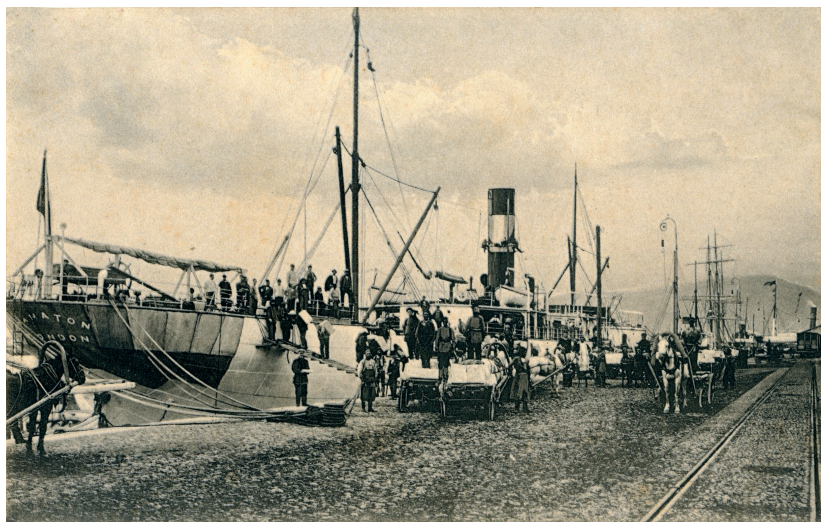

პორტო-ფრანკოსდროინდელი ბათუმის პორტი

პორტო-ფრანკოს პერიოდის ბათუმი

ბათუმის პორტი

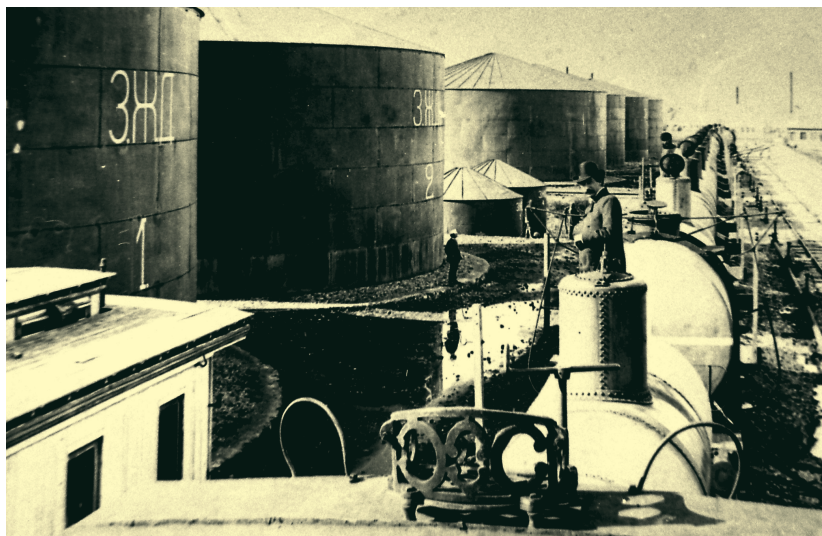

ბათუმის პორტი

ზღვისპირა პარკი

პორტო-ფრანკოს პერიოდი

ბათუმის ბულვარი

ბათუმის ბულვარი

2. პილიბრიმული ტურისტული მარშრუტები

მარშრუტების დაგეგმარების დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ისტორიული ეპიზოდების კვლევა-ძიებასა და ვიზიტორებისთვის მათ მიწოდებას. აი, ერთი თვალსაჩინო მაგალითი: ქალაქის ერთ-ერთ სავიზიტო ბარათის – **პიაცას** მოპირდაპირედ, ფარნავაზ მეფის ქუჩაზე, დგას **1867** წელს აშენებული **წმინდა ნიკოლოზის სახელობის ეკლესია**; ეს ის დროა, როცა აქ ოსმალები ბატონობდნენ და მართლმადიდებლური ეკლესიის აშენება წარმოუდგენელი იყო. ადგილობრივმა ბერძნებმა ოსმალების იმპერიის სულთანს მიართვეს საჩუქარი, რომელიც იმდენად ძვირფასი იყო, რომ აღფრთოვანებულმა სულთანმა მასთან მყოფი სტუმრების ხელმძღვანელს, იორდან მეტაქსას, ჰკითხა, რითი შეიძლებოდა ამ მადლიერების გამოხატვა. სტუმრები არ დაიბნენ და სულთანს სთხოვეს ბათუმში ეკლესიის აშენების ნებართვა. სულთანი უყოყმანოდ დათანხმდა მათ თხოვნას, ოღონდ იმ პირობით, რომ ზარი არ უნდა დაერეკათ. ასე გადანყდა **1865** წელს ბათუმში აგებულიყო ქრისტიანული ტაძარი, სადაც დღემდე აღევლინება ლოცვა. ახლო წარსულში მას რეკონსტრუქცია ჩაუტარდა და კვლავაც აოცებს მნახველს თავისი სიდიადით.

კულტურის ძეგლებზე საუბრის დროს ყურადღება უნდა იქნას გამახვილებული საკულტო ნაგებობებზე, ესენია:

ა) **მეჩეთები**, რომლებიც ცხოველ ინტერესს იწვევს თურქი და არა მარტო თურქი ეროვნების ტურისტებში, განსაკუთრე-

ბით ყურადსაღებია მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში აგებული „**ჯამე არაბი**“ ანუ „**ორთაჯამე**“. იგი 1866 წელს ააშენეს ასლან-ბეგ ხიმშიაშვილის დედის შენაწირი თანხით;

„**აზიზიეს ჯამე**“ (სულთან ჯამე), რომელიც სულთან მაჰმუდ II-ის ქართველმა მეუღლემ 1830 წელს ააგო ასკერისთვის, შვილის – აზიზის შეძენასთან დაკავშირებით. დასაწყისში შენობა ხის იყო, შემდეგ კი აქ თვით სულთანმა აზიზმა ააგო (1868 წ.) ქვითკირის მეჩეთი; მდბარეობდა ახლ. გამსახურდიასა და გოგებაშვილის ქუჩების კვეთაში.

აზიზიეს ჯამე მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში დაწვეს.

ბ) **კათოლიკური ეკლესია**, რომელიც ააგეს ძმებმა ზუბალა-შვილებმა. სალოცავის აშენებას თავისი მიმზიდველი ისტორია აქვს. ძმები ბაქოში ნავთობის მადანს ეძებდნენ. დედამ ღმერთს შესთხოვა, ოღონდაც იქ მართლაც აღმოჩნდეს ეს პროდუქტი და ჩემი ხარჯით ეკლესიას ავაშენებო. უსმინა უფალმა, ნავთობიც აღმოჩნდა და ეკლესიაც აშენდა, რომელიც 1903 წელს აკურთხა პადრემ, ბარონმა როპპიმ.

გ) **სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია „სურბ-პრკიჩი“**, აშენდა 1890 წელს ავსტრიელი არქიტექტორის მარფელდის პროექტით. შემოწირულობა გაიღო მენარმე მანთაშევმა.

გ) ქალაქის ერთ-ერთი მშვენიერებაა **ებრაელთა სალოცავი „სინაგოგა“**, რომელიც აიგო 1904 წელს არქიტექტორ ლევ ვოლკოვიჩის დაპროექტებით.

აზიზიეს მეჩეთი

აზიზიეს მეჩეთი

აზიზიის მეჩეთი

ორთა-ჯამე.
მეჩეთი ძველ ბათუმში

საკათედრო ტაძარი

ღვთისმშობლის ტაძარი

ღია ბარათი, ბათუმი.
კათოლიკური ეკლესია

ბათუმის ბულვარი

ღვთისმშობლის ტაძარი

სიონის ეკლესია

სინაგოგა

ხელი მოეღწიდან

3. ტურისტული კინოპარპრუტაჟი

ბათუმი ბოლო წლებში კინოფესტივალების ქალაქად იქცა. ამაში დიდი როლი საავტორო კინოს საერთაშორისო ფესტივალმა – „ბიაფმა“ ითამაშა. ფესტივალში დღემდე 20-ზე მეტმა ქვეყანამ მიიღო მონაწილეობა.

ასევე აღსანიშნავია მართლმადიდებლური ფილმების საერთაშორისო ფესტივალი – „წმინდა ანდრეას ჯვარი“, რომელიც სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უწმინდესისა და უნეტარესის, ილია მეორის ლოცვა-კურთხევით ტარდება, და კინო და ტელეოპერატორთა საერთაშორისო ფესტივალი „ოქროს თვალი“.

ხაზგასასმელია ისიც, რომ ფესტივალებზე ქალაქს სხვადასხვა დროს უცხოეთიდან სტუმრობდნენ კინოინდუსტრიასთან დაკავშირებული ცნობილი ადამიანები:

ჰირო ნარიტა – ოსკარების აკადემიის ასოციაციის და ამერიკის კინემატოგრაფიული ასოციაციის წევრი.

ფილ ფარმეტი – კვენტინ ტარანტინოს „ოთხი ოთახის“, „გრანდ ჰაუსის“ ოპერატორი და საერთაშორისო კინემატოგრაფიული გილდიის „ლოკალ 600“-ის წევრი.

ჯონათან აბრამსი – „ავატარის“ ერთ-ერთი ოპერატორი და ოპერატორების ასოციაცია – სოკის ოპერატორი.

ზემოთ ჩამოთვლილი ადამიანების კვალდაკვალ თავისუფლად შესაძლებელია საინტერესო მარშრუტების შექმნა.

* * *

საბჭოთა ეპოქიდან მოყოლებული ჩვენში იქმნებოდა საინტერესო მულტიპლიკაციური ფილმები; ვინაიდან ამისი გამოცდილება გვქონდა ქართველებს არცთუ ისე შორეულ წარსულში, ჩვენთან დაიწყო ანიმაციური ფილმების საერთაშორისო ფესტივალების გამართვა, რომელსაც სწორედ ბათუმი მასპინძლობს. ცალკე აღნიშვნის ღირსია, ანიმაციური ფილმების საერთაშორისო ფესტივალი „თოფუზი“, რომელზედაც 36 ქვეყნის 250 ნამუშევარი იყო წარმოდგენილი. იგი ყოველწლიურად ოქტომბრის თვეში იმართება ჩვენს ქალაქში. ფესტივალი 2007 წელს დაარსდა ანიმაციის განვითარების ფონდის მიერ. ფესტივალის მთავარი მიზანია ანიმაციური ფილმწარმოების განვითარება საქართველოში და შემდეგ მისი ინტეგრაცია მსოფლიო ანიმაციურ სამყაროში. ფონდი მიზნის მისაღწევად ფესტივალის ფარგლებში სხვადასხვა პროექტს ახორციელებს, კერძოდ:

ანიმაციური ფილმების ფესტივალი „თოფუზი“, ტრადიციულად, მთელი წლის განმავლობაში საქართველოს 20-ზე მეტ რეგიონში მოგზაურობს და ადგილობრივი ახალგაზრდებისთვის აწყობს უახლესი ქართული და უცხოური ფილმების ორდღიან კინოჩვენებებს;

ვორქშოპების ციკლი – „ანიმაცია ურთიერთობის მხატვრული ფორმა“ – მთელი წლის განმავლობაში ფონდის პროფესიონალი მხატვარ-ანიმატორები ქვეყნის მასშტაბით ატარებენ საგანმანათლებლო ვორქშოპებს და ბავშვების ჯგუფთან ერთად ქმნიან ანიმაციურ სკეტჩებს, რომლებიც შემდგომ მონაწილეობას იღებენ ანიმაციური ფილმების საერთაშორისო ფესტივალ

„თოფუზზე“ საკონკურსო კატეგორიაში. თავისუფლად შეიძლება ტურისტული მარშრუტის ქართულ ანიმაციურ ფილმებთან დაკავშირება, ვინაიდან, ძირითადად, მათი დიდი ნაწილი საინტერესო მორალითა და მოტივაციითაა განმსჭვალული, გარკვეულ წარმოდგენას შეუქმნის ვიზიტორს ჩვენი ქვეყნის ყოფით და ზნეობრივ ცხოვრებაზე.

* * *

კინოფესტივალები ყოველწლიურად აქტუალური ხდება მთელ მსოფლიოში, ნებისმიერი სახის ფესტივალი და განსაკუთრებით კინოფესტივალები შეიძლება, გახდეს ინსპირაციის წყარო ახალი მარშრუტების შემქმნელთათვის, ეს კი სხვადასხვა ქალაქისთვის და განსაკუთრებით ქალაქ ბათუმისთვის სტუმრების მოზიდვის ერთ-ერთი წყარო იქნება.

მისასალმებელია ის ფაქტი, რომ ბათუმს მალე ახალი მუზეუმი შეემატება, ეს იქნება ცნობილი კინოსცენარისტის, სულიკო ჟღენტის, სახელობის ბათუმის კინომუზეუმი, რომელიც ხულოს ქუჩაზე, ყოფილი აბანოს შენობაში განთავსდება და თანამედროვე კონცეფციით იგი შემეცნების ფართო სპექტრს წარუდგენს ვიზიტორებს; მუზეუმში წარმოდგენილი მრავალფეროვანი ექსპოზიცია ასახავს ეროვნული და მსოფლიო კინემატოგრაფიის ისტორიას – კინოს დაბადების, განვითარებისა და ევოლუციის გზას, ასევე, თანამედროვე კინოპროცესს და ძირითად ტენდენციებს.

აქცენტი გაკეთდება თემაზე – „ბათუმი კინოში“, შესაბამისად, ექსპონირებული იქნება ის მასალები, რაც უკავშირდება ბათუმში გადაღებულ ქართულ და უცხოურ ფილმებს, გადაღებების ლოკაციებს და ა. შ.

ნიშანდობლივია, რომ კინომუზეუმი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მქონე ყოფილი აბანოს შენობაში განთავსდება.

1910 წლისთვის ბათუმში ფუნქციონირება დაიწყო ახალმა აბანომ, რომელსაც „ვენეცია“ ეწოდა; აბანო ყოფილი თათრის (ახლ. ხულოს ქუჩაზე), №14-ში მდებარეობდა. ხოლო იმავე ქუჩის №8-ში კიდევ ერთი აბანო – „ფანტაზია“ ფუნქციონირებდა, „ფანტაზიას“ საერთო ნომერიც ჰქონდა, რომელშიც ბანაობა მოსახლეობის ღარიბ ფენას შეეძლო.

ტურისტული კინომარშრუტების შექმნისას აუცილებლად უნდა ჩაერთოს აღნიშნული ობიექტები, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი ლოკაცია. შესაბამისად, სრულიად შესაძლებელია, რომ სულ მალე ბათუმს ვიზილავთ, როგორც კინოინდუსტრიისა და კინოფილმების გადაღების პოლიგონს. ვიზიტორებს, რომლებიც კინოინდუსტრიის წარმომადგენლები იქნებიან, უთუოდ გაუჩნდებათ სურვილი ფილმების გადაღებისა, რაც, უდავოდ, გახდება კიდევ ერთი ინსპირაციის წყარო ახალი ტურისტული მარშრუტების შესაქმნელად.

მაშასადამე, ბათუმის ტურისტული კინომარშრუტები განსაზღვრული იქნება იმისთვის, რომ წარმოვაჩინოთ ფილმები, რომლებიც ბათუმშია გადაღებული. მარშრუტების ლოკაციებში შევა ის ადგილები, სადაც ფილმები გადაიღეს, რაც, ნამდვილად გამოიწვევს დიდ ინტერესს ბათუმის სტუმართა შორის.

ამ ფილმთაგან არის ისეთი კინოსურათები, რომელთაც საერთაშორისო აღიარება და არაერთი პრიზი მოიპოვეს და არის ისეთებიც, რომელთაც ნაკლებად იცნობს მაყურებელი ან საერთოდ არცა აქვს ნანახი; ბევრი მათგანი თავიანთი შინაარსითა და მაღალმხატვრული დონითაც გამოირჩევა, ბევრს კი – სუ-

ლაც არა აქვს პრეტენზია, იყოს შედეგური, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვანი და ღირებულია ჯერ თავად ბათუმელებისთვის და შემდგომ იმათთვის, ვისაც უყვარს ბათუმი და ბათუმელები იმ თვალსაზრისით, რომ ეს ფილმები, თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც ამ ქალაქშია გადაღებული და ზოგიერთი ის უბანი ან სახლი, სადაც ამა თუ იმ ეპიზოდის გადაღება მიმდინარეობდა, დღეს უკვე აღარ არსებობს ან სრულიად სახეშეცვლილია.

გთავაზობთ ჩამონათვალს ფილმებისა, რომლის მიხედვითაც შესაძლებელია ტურისტული კინომარშრუტების შექმნა:

1. „მონანიება“ (1986 წ., რეჟ. თენგიზ აბულაძე).

ფილმის ერთ-ერთი ეპიზოდი იმ სახლის აივანზეა გადაღებული, რომელიც რ. კომახიძისა და ზ. გამსახურდიას ქუჩების კვეთაში მდებარეობს, ყოფილი რესტორანი „გემოს“ გვერდით, რომელიც ბათუმელების ერთ-ერთი საყვარელი ადგილი იყო. ამ სამსართულიანი, უჩვეულო არქიტექტურის სახლის აივანზეა გადაღებული ეპიზოდი, რომელშიც ავთანდილ მახარაძის გმირი – ვარლამ არავიძე სიტყვით გამოდის.

1. „არაჩვეულებრივი გამოფენა“ (1968 წ., რეჟ. ელდარ შენგელაია) იმავე სახლის აივანზეა გადაღებული ეპიზოდი, რომელშიც დოდო აბაშიძის გმირი – მსახიობი შავლეგი დილით ვარჯიშობს და აივნიდან ესაუბრება თავის მეგობარს, აგული ერისთავს.

ამავე სახლის მიმდებარე ტერიტორიაზეა გადაღებული მცირე ეპიზოდები ფილმში „მოცურავე“ (1981 წ., რეჟისორი ირაკლი კვირიკაძე) და ცნობილ კომედიაში „12 სკამი“ (1971 წ., რეჟისორი ლეონიდ გაიდაი); (ამ უკანსკნელის სხვა პატარა ეპიზოდები მწვანე კონცხსა და ადლიაში ზღვის სანაპიროზეცაა გადაღებული).

აქედან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ ეს სახლი და მისი მიმდებარე ტერიტორია კინომატოგრაფიისთვის ისტორიული ძეგლია. შესაბამისად, ტურისტებისთვის ამ ძეგლის გაცნობა და შემდგომ რომელიმე ლოკაციაზე ფილმის ფრაგმენტების ჩვენება (თუ ისინი არ იცნობენ ფილმს) ფრიად საინტერესო იქნება.

ასევე ბათუმის სხვადასხვა ლოკაციაზე გადაღებულია „მონანიების“ სხვა ეპიზოდებიც, მაგ.: წყლით სავსე სარდაფებში დევნის სცენა; მორების ძეხნის ეპიზოდი – მაშინდელი გორკის ქუჩის ბოლოში მდებარე სამშენებლო საწყობშია გადაღებული.

ყველაზე დიდხანს გადამღებმა ჯგუფმა კიროვის (ახლ. 26 მაისის) ქუჩის დასაწყისში, კვლევითი ინსტიტუტის ქათქათა შენობაში დაიდო ბინა.

რამდენიმე ეპიზოდი გადაღებულია კათოლიკურ ეკლესიაში (დღევანდელი ღვთისმშობლის სახელობის საკათედრო ტაძარი), სადაც ნამდვილად იყო დამონტაჟებული მაღალი ძაბვის ელექტროგენერატორები. კადრში კარგად ჩანს დაზიანებული ფრესკები.

ერთ-ერთი ბოლო ეპიზოდი გადაღებულია ქალაქის საავადმყოფოს ეზოში (დღევანდელი აჭარის ა. რ. უმაღლესი საბჭოს შენობა) – ბაბუისა (ავთანდილ მახარაძე) და შვილიშვილის (მერაბ ნინიძე) შეხვედრის სცენა.

2. „მანანა“ (1958 წ., რეჟ.: ზაქარია გუდავაძე, შალვა მარტაშვილი)

რამდენიმე სცენა გადაღებულია ახლანდელი 26 მაისის სახელობის მოსწავლე ახალგაზრდობის პარკში, რომელსაც ძველი ბათუმელები დღემდე პიონერთა პარკს უწოდებენ, თუმცა მანამდე მას ალექსანდრეს ბაღი ერქვა. 1888 წლის 25 აგვისტოს ბათუმში ჩამოსულა იმპერატორი **ალექსანდრე III** ოჯახით. მას,

სამეფო ოჯახის წევრებსა და თანმხლებ პირებს ამ პარკში დაურგავთ ხეები, რის გამოც მადლიერმა ბათუმელებმა პარკს **ალექსანდრეს** ბაღი შეარქვეს. ბათუმელი გიდები ხშირად უყვებიან ამ ისტორიის შესახებ ტურისტებს, რაც დიდ ინტერესს იწვევს, თუ ამ ისტორიას დაემატება ისიც, რომ კინოფილმი „მანანას“ ეპიზოდები სწორედ აქ არის გადაღებული, ტურისტთა კმაყოფილება გარდაუვალი იქნება,

ხსენებული ფილმის მოზრდილი ეპიზოდი გადაღებულია სწორედ ამ პარკის შესასვლელში, ცნობილ კოლონადებთან, რომლებიც ქალაქის ერთგვარ სიმბოლოდაც კი შეიძლება, ჩაითვალოს სასტუმრო „ინტურისტის“ წინ ძველი ბულვარის შესასვლელში მდებარე ცნობილი კოლონადების შემდეგ...²

ეს პარკი ნებისმიერი ბათუმელის საყვარელი ადგილია, სადაც ტურისტთათვისაც მიმზიდველი ინფრასტრუქტურაა მოწყობილი, პარკი ხომ ნურიგელის ტბის გარშემოა გაშენებული, რომელზედაც ნავით გასეირნებაცაა შესაძლებელი.

3. „მსურველებს შეუძლიათ, ჩაენერონ“ (1973 წ., რეჟ. ალექსანდრე (ალეკო) ნინუა).

ფილმმა 1973 წელს მოიპოვა სპორტკომიტეტის საპატიო დიპლომი. ფილმის მნიშვნელოვანი ნაწილი გადაღებულია ჩვენს ქალაქში. მასში მონაწილეობენ ბათუმის დრამატული თეატრის მსახიობები – ნინიკო საკანდელიძე, მანუჩარ შერვაშიძე და ბათუმელი დრამატურგი ალექსანდრე (შოშია) ჩხაიძე.

ფილმის პირველივე ეპიზოდები გადაღებულია ობელისკის მიმდებარე ტერიტორიაზე, ჩანს ზღვის სანაპირო, ოთხსართულიანი უნივერსალი, რომლის ბოლო სართულზე მდებარე რესტორანს „კოსმოსს“ უწოდებდნენ, საიდანაც იშლებოდა სანაპიროს მშვენიერი ხედები. დღეს ეს შენობა აღარ არსებობს.

4. „კაპიტნები“ (1974 წ., რეჟ. თამაზ გომელაური).

მონაწილეობენ: ვასილ ჩხაიძე, ჯემალ ლალანძე, ბორის ნი-
ფურია, იური ოგანეზოვი, გია იაშვილი, გრიგოლ ნიტაიშვილი,
ბაადურ ნულაძე, და ბათუმელები – მანუჩარ შერვაშიძე, როლა-
ნდ კაკაურიძე, სერგო კუნჭულია.

5. „მე მოვედი“ (1981 წ., რეჟ. ალექსანდრე (ალეკო) ნინუა)

მონაწილეობენ: ვლადიმერ (ლადო) ბურდული, ბადრი ბეგა-
ლიშვილი, იაკობ ტრიპოლსკი, ნანა ფაჩუაშვილი, და ბათუმე-
ლები – იური ცანავა, ვაჟა ბჟალავა, მანუჩარ შერვაშიძე, აკაკი
მგელაძე.

6. „ერთ პატარა ქალაქში“ (1985 წ., რეჟ. გიგა ლორთქიფანიძე).

ფილმის სცენარის ავტორია ბათუმელი დრამატურგი ალექ-
სანდრე (შოშია) ჩხაიძე.

ჩვენს ქალაქშია გადაღებული, ასევე, ეპიზოდები ფილმები-
დან:

„შუქურას საიდუმლოება“ (1925 წ., მუნჯი, რეჟ. ვლადიმერ
ბარსკი);

„ახალგაზრდობა იმარჯვებს“ (1928 წ. მუნჯი, რეჟ. მიხეილ
გელოვანი);

„ორი ოკეანის საიდუმლოება“ (1956 წ., რეჟ. კონსტანტინე
პიპინაშვილი);

„ზვიგენის კბილი“ (1959 წ., რეჟ. შალვა გედევანიშვილი);

„ზღვის შვილები“ (1964 წ., რეჟ. კონსტანტინე პიპინაშვილი);

„ფეოლა“ (1970 წ., რეჟ. ბაადურ ნულაძე);

„გზა მშვიდობისა, ჯაყო“ (1973 წ., რეჟ. მერაბ კოკოჩაშვილი);

„კროსვორდის ამოხსნის მოყვარულთათვის“ (1981 წ., რეჟ.
ბაადურ ნულაძე);

„ფესვები“ (1987 წ., რეჟ. ყარამან (გუგული) მგელაძე);

„რუსეთის თეთრი თოვლი“ (1980 წ., რეჟ.: იური ვიშინსკი, ალექსანდრე კოტოვი);

„უდიპლომო სასიძო“ (1961 წ., რეჟ. ლევან ხოტივარი)
და სხვა.

* * *

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ფილმის გადაღების პროცესის უკან დგას რეჟისორი, ოპერატორი, მხატვარი და კიდევ ბევრი სხვა ადამიანი, ანუ ე. წ. – ტექნიკურ-შემოქმედებითი ჯგუფი, ამდენად, მათთვის და მათი ახლობლებისთვის არანაკლებ მნიშვნელოვანი იქნება ჩვენი ქალაქის ღირსშესანიშნავი ადგილების კვლავ მონახულება, დათვალიერება და გაცნობა.

თუ ბათუმს ცნობილი რეჟისორები, ოპერატორები და სხვა პერსონალები ეწვევიან, მათ კვალდაკვალ შესაძლებელია ახალი კინომარშრუტების შექმნა, შესაბამისად, ტურისტულ კინომარშრუტებს დიდი მომავალი ექნება.

აბანო ხულოს ქუჩაზე. ძველი ბათუმი. ხულოს ქუჩა №3

ქალაქ ბათუმის პოლიკლინიკა

კადრი კინოფილმიდან „არაჩვეულებრივი გამოფენა“

კადრი კინოფილმიდან „მანანა“

კადრი კინოფილმიდან „ფესვები“

კადრი კინოფილმიდან „ზღვის მეგელო“

კადრი კინოფილმიდან „მონანიება“

კადრები კინოფილმიდან „12 სკამი“

4. ქალაქ ბათუმის საინტერესო და ნაკლებად ცნობილი ლოკაციები

ქალაქს სანახაობრივი თვალსაზრისით ამდიდრებს და ამრავალფეროვნებს **ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმი**, აგრეთვე, **ბათუმის არქეოლოგიისა და ხელოვნების მუზეუმები**. ამ უკანასკნელის სკვერში, ე. წ. „ხოხოს ბაღში“, წლების მანძილზე იკრიბებოდა ბათუმის ინტელიგენცია, მისი სტუმრები. აქ აღმართული იყო ტყუპი ქაფურის ხე, რომლებიც საოცარ მიკროკლიმატს ქმნიდნენ. სამწუხაროდ, დღეს ხელოვნების მუზეუმს და მის უნიკალურ „ხოხოს ბაღს“ პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს. აქ ჩაიხუნძლა და სივრცეს მძიმე ტვირთად დაანვა არქიტექტურული დანამატები.

თვალსაწიერიდან არ უნდა გამოგვრჩეს:

ა) ილია ჭავჭავაძის სახელობის ბათუმის დრამატული თეატრი, რომლის შენობა 1951 წელს აშენდა არქიტექტორ **ტეპლიცკის** პროექტით; მას ახლახან ჩაუტარდა კაპიტალური რემონტი.

ბ) საზაფხულო თეატრი, რომელიც დააპროექტეს არქიტექტორებმა – **კახა ჯავახიშვილმა** და **ბოგდან კირაკოსიანმა**, აშენდა 1949 წელს; 1997 წელს დაიწვა, მაგრამ ისეთივე იერსახის ნაგებობა კვლავ აშენდა იმავე ადგილას.

გ) საქართველოს საზღვაო ადმინისტრაციის ორსართულიანი შენობა ნინოშვილისა და 26 მაისის ქუჩების კვეთაში, აშენებული 1884 წელს რუსი მილიონერი ბანკირის – **მიტროფანე სელიტრენიკოვის** ქვრივის ხელშეწყობით; შენობაში ერთხანს განთავსე-

ბული იყო აშშ-ისა და გერმანიის საკონსულოები, მოგვიანებით მასში სამეცნიერო-კვლევითმა ინსტიტუტმა დაიდო ბინა.

დ) ქალაქის შემოსასვლელში განთავსებული საზღვაო ნავ-სადგური. რომლის ისტორია XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან იწყება.

ე) ნავსადგურის წინ მდგარი სულიწმინდის მოფენის კათო-ლიკური ეკლესია.

* * *

გიდმა ვიზიტორთ აუცილებლად უნდა მიაწოდოს ინფორმა-ცია, რომ ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში დაკრძალულნი არიან 1918 წლის 20-23 მარტს ბათუმის ბრძოლებში დაღუპული ქარ-თველები, რომლებიც იბრძოდნენ გენერალ მაზნიაშვილის ხელ-მძღვანელობით და ბათუმი გაათავისუფლეს ოკუპანტებისგან.

ბათუმის ტურისტული მარშრუტების განხილვის დროს ვი-ზიტორებმა ასევე უნდა მიიღონ სათანადო ინფორმაციები დელფინარიუმის, აკვარიუმის, ქ. ბათუმის მერიის შენობის, 1-ლი საშუალო სკოლის, ლიტერატურის კორიფეების: ილია ჭა-ვჭავაძის, აკაკი წერეთლის, დავით კლდიაშვილის და სხვათა შესახებ. მარშრუტებში აღწერილი უნდა იქნას ის ადგილებიც, სადაც მოღვაწეობდნენ ცნობილი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწეები: ი. სტალინი, გ. ყაზბეგი, ი. მესხი, გ. ვოლსკი, ლ. ასათიანი, ი. ანდრონიკაშვილი და ა. შ.

ამრიგად, აუცილებელია, ბათუმი სხვადასხვა მიმართულებ-ით წარმოჩნდეს შესაბამის ტურისტულ მარშრუტებში და სრუ-ლყოფილი სახით გაეცნოს ქალაქის ვიზიტორებსა და სტუმრ-ებს. აღნიშნული თემა მრავალმხრივია და მასზე მუშაობის გა-გრძელება კიდევ უფრო გაზრდის ინტერესს ქალაქისადმი.

ილია ჭავჭავაძე

ალექსანდრე ყაზბეგი

აკაკი წერეთელი

დავით კლდიაშვილი

სერგეი მესხი

ლადო ასათიანი

ძველი ბათუმი. სომხური ეკლესია ლენინის ქუჩაზე

ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი

ქმები ნობელების ტექნოლოგიური მუზეუმი

ხარიტონ ახვლედიანის
სახელობის მუზეუმი

ხელოვნების მუზეუმი

5. აჭარა და უცხოელები

საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რეგიონის, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული ბედი, მართლაც, გამორჩეულია. ქართული ცივილიზაციის ეს მძლავრი კერა, ისტორიული ბედის უკუღმართობის გამოისობით მოსწყვეტეს ერთიან ქართულ ორგანიზმს და სხვა სახელმწიფოს შემადგენელ ნაწილად აქციეს, მაგრამ მის მკვიდრთ ვერ დაავიწყეს მშობლიური ენა და მისდამი პატივისცემა. რუსეთ-ოსმალეთს შორის წარმოებული ომის (1877-1878 წ.წ.) შედეგად, იგი კვლავ დაუბრუნდა დედამამშობლოს, მაგრამ ამჯერად რუსეთის იმპერიის კავკასიური ადმინისტრაცია ყოველმხრივ აფერხებდა მის განვითარებას და ცდილობდა, ეს მხარე დაეპირისპირებინა დანარჩენი საქართველოსთვის. რუსეთის სახელმწიფოს მესვეურთა აზრით, იგი უნდა გადაქცეულიყო ახლო აღმოსავლეთში რუსული ექსპანსიის მნიშვნელოვან სამხედრო ფორპოსტად და იმპერიის შორსგამიზნული გეგმების განხორციელების პლაცდარმად.

საყურადღებოა ისიც, რომ საქართველოს ამ რეგიონით უცხოელებიც დაინტერესდნენ. ისინი ამ მხარეს არაერთხელ ეწვივნენ და დაგვიტოვეს საყურადღებო მასალები იმდროინდელი სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრების შესახებ. ეს ჩანაწერები ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულის შესწავლის საქმეში იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ

საჭიროდ მივიჩნიეთ, აქვე წარმოგვედგინა მკითხველისთვის, შესაბამისად, დაინტერესებულ პირთათვის. ძირითადი მასალა მოძიებულია რუსეთის სახელმწიფო არქივებში ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად. დოკუმენტების ნაწილი გადმოგვცეს თურქეთის სახელმწიფო არქივებში მომუშავე მეცნიერებმა, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვასხენებთ. ასევე არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის ცალკეული პირები, რომელთა საოჯახო არქივებში ამ საკითხთან დაკავშირებით დოკუმენტები ინახება. ეს მასალები პირველად ქვეყნდება და ვფიქრობთ, იგი საინტერესო უნდა იყოს, როგორც სპეციალისტებისთვის, ასევე მკითხველთა ფართო წრისთვის.

ნაშრომში მოცემულია უცხოელთა შეხედულებები ბათუმისა და მისი ოლქის შესახებ არა მარტო იმ პერიოდიდან, როდესაც იგი იყო რუსეთის შემადგენლობაში, არამედ გადმოცემულია ფაქტები იმ დროიდან, როდესაც ქალაქი ჯერ კიდევ იმყოფებოდა ოსმალთა იმპერიის შემადგენლობაში. 1914-1921 წ.წ. შესახებ ძალიან ბევრი ჩანაწერი არსებობს, რადგან ამ დროს საქართველოს ბევრი უცხოელი სტუმრობდა, ამიტომ მათი თვალთ დასახული პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ სოციალური ცხოვრება ძალიან საინტერესოა წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისითაც.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ის მასალები, რომლებიც აღწერენ ბათუმისა და მისი შემოგარენის ცხოვრებას იმ დროს, როდესაც ქალაქი ოსმალეთის გამგებლობაში იყო. ამდროინდელი მასალები ძალიან მცირეა და ვფიქრობთ, იგი საზოგადოებისათვის საინტერესო იქნება.

6. ინგლისელები ბათუმის შესახებ

ძალიან მნიშვნელოვანია 1804 წლის საარქივო დოკუმენტი. იგი ეხება ინგლისელი საქმოსნის **მარტინ ბოლის** ყოფნას ბათუმში. მარტინ ბოლი ბათუმში იმყოფებოდა 1804 წლის აგვისტოს თვეში და საუბრობს იმდროინდელი ბათუმის საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. ბოლი ბათუმში თავისი საქმეებისათვის სტამბულისგან ჩამოვიდა. იგი ქალაქში სამ თვეს გაჩერებულა და დაავადებულს დაუტოვებია აქაურობა. ბოლი აღნიშნავს, რომ ბათუმში ძალიან ბინძური და უწესრიგო ქალაქია, თუმცა ქალაქი მას არ ეთქმის, სულ სამი ქუჩაა და თითოეული ქუჩის ბოლოს სასაფლაოა. ეს სასაფლაოები იმდენად მოუვლელია, რომ სიცხეში იქაურობა ყარს. „ბათუმის ჰავა აუტანელია, – წერს ინგლისელი, – ქალაქში მუდმივად არავინ ჩერდება. ვინც ჩადის, მალე ტოვებს ბათუმს. მეც შემეყარა ავადმყოფობა და იძულებული ვარ, დავტოვო ეს ქალაქი“. როდესაც მოსახლეობაზე საუბრობს, აღნიშნავს, რომ ქალაქში, ძირითადად, თურქულად საუბრობენ, მაგრამ გაიგონებთ ბერძნულსაც და ალაგ-ალაგ ლაზურსაც. ქალაქში არ არის არც ერთი საზოგადოებრივი დაწესებულება. თუ არ ჩავთვლით ორ ყავახანას, სადაც თავს იყრის ქალაქის ყველა მცხოვრები. ბათუმის პორტი მოუწესრიგებელია და ამის გამო გემები არ შემოდის. ჩემი იქ ყოფნის განმავლობაში სულ ორი თურქული გემი შემოვიდა და ისიც სწრაფად უკან გაბრუნდა...“ – ასეთია ინგლისელის შეხედულება 1804 წლის ბათუმზე.

ბათუმში ქართველების დიდი რაოდენობით არსებობაზე საუბრობს 1837 წელს ბათუმსა და ტრაპზონში მყოფი **ინგლისელი ოფიცერი დუგლას სტივენსი**. აღსანიშნავია ის, რომ სტივენსი და მისი თანმხლები, კიდევ ერთი ინგლისელი მარტინ ჰოვარდი ბათუმში ჩამოსულა ოზურგეთიდან. ისინი ნამყოფი იყვნენ თბილისში, ქუთაისსა და ზუგდიდში. ინგლისელები მცირედ, მაგრამ მაინც საინტერესო ცნობებს გვანვდიან ამ ქალაქზე. ოზურგეთის შესახებ ინგლისელი აღნიშნავს, რომ ამ ადგილას ის მხოლოდ სამი დღე გაჩერდა. მისი აზრით, ოზურგეთს ქალაქი არ ეთქმის. სულ ერთი ქუჩაა და სამი შედარებით კარგად მოწყობილი სახლი, რომელთაგანაც ერთი ოზურგეთის ხელმძღვანელს ეკუთვნის. ოზურგეთის აღმოსავლეთ მხარეს არის დიდი მიწდორი, სადაც შაბათსა და კვირას იმართება დიდი ბაზრობა, ირევა უამრავი ხალხი, ვაჭრობენ ძირითადად სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმით, განსაკუთრებით ბევრი მუშტარი ჰყავს მსხვილფეხა საქონელს, რომელიც დიდი რაოდენობით ჩამოჰყავთ გლეხებს. ავტორი აღნიშნავს: „მე სწორედ იმ დროს მომიწია ოზურგეთში ყოფნა, როდესაც ასეთი ბაზრობა გაიმართა, ვაჭრებს შორის ოსმალებიც იყვნენ, რომლებიც ფარჩეულობას, ქიშმიშსა და ფინიკს ჰყიდდნენ. როგორც გავიგე, ჩხუბი არცთუ ისე იშვიათად იმართება მოვაჭრეებს შორის, სამწუხაროდ, არ მომეცა ამ მხარის უკეთ გაცნობის საშუალება, რადგანაც ძალიან მალე მომიწია მისი დატოვება“.

ზუსტად ამავე დროს (1841 წ.) ბათუმში იმყოფებოდა ინგლისელი მოგზაური **მ. გვარაჩინი**. იგი აღწერს რა ბათუმის მოსახლეობას, ამბობს, რომ ბათუმის ქართული მოსახლეობა მისდევდა ჭოროხზე ნაოსნობას. ისიც საუბრობს ბათუმში გამართულ

ბაზრობაზე, მოვაჭრეებზე, ბათუმში მიმდინარე მშენებლობებზე, ბათუმის პორტის ღირსებებზე და სხვა.

1877 წლის ბათუმის შესახებ საუბრობს **ინგლისელი ოფიცერი გრეგორი გრინი**. იგი აღნიშნავს, რომ „ბათუმი გადაქცეულა ერთ დიდ საომარ ბასტიონად. აქ ყველაფერი ფრონტს ექვემდებარება. ყველა ქუჩაზე ჯარის ნაწილები დგანან. ქალაქი საომარ მდგომარეობაშია. აკეთებენ თხრილებს, რაშიც მთელი მოსახლეობა მონაწილეობს. ზღვაში გაიზარდა სამხედრო ხომალდების რაოდენობა. ბათუმის სიმაგრეებზე განლაგებულია ზარბაზნები. ოსმალებმა იციან, რომ მტერი ბათუმის მიმართულებით დიდძალ ძალებს უყრის თავს და ამიტომ ასე თავგამოდებით ამაგრებენ ქალაქს. ჯარის სარდლობასთან ხშირად დადის **ინგლისელი კონსული პალგრევი** სათათბიროდ. ინგლისი ოსმალეთის მხარეზეა. ქალაქში საკმაოდაა ინგლისელი ოფიცერი და ინსტრუქტორი. ბათუმის აღმოსავლეთით მდგომ ჯარის ნაწილის ინსტრუქტორად ჩემთან ერთად კიდევ 4 ინგლისელი მუშაობს. მე ახალი მოსული ვარ, ხოლო დანარჩენებს საკმაო გამოცდილება გააჩნიათ. აქედან ერთი **მაიკლ ბარტონი** ინდოეთში მუშაობდა“. შემდეგ გრინი ბათუმზეც საუბრობს და აღნიშნავს: “ბათუმის პორტი მუშაობს სამხედრო ყაიდაზე. პორტში სამხედრო ხომალდები დგანან. იქ თავმოყრილია დიდი რაოდენობით ჯარის ნაწილი. ნაკლებად შემოდის სამგზავრო ხომალდი. ძირითადად ასეთი ხომალდი სტამბოლიდან მოდის და სურსათთან ერთად დიდი რაოდენობით იარაღი და მძიმე ტექნიკა შემოაქვს. მიმდინარე წლის თებერვალში ბათუმში შემოვიდა ოსმალური ხომალდი, რომელმაც ქალაქის მოსახლეობისათვის დიდი რაოდენობით შემოიტანა სურსათ-სანოვაგე. ასევე, მე მომსწრე ვიყავი იმისა, თუ როგორ ტვირთავდნენ

ჯარისკაცები გემიდან საბრძოლო იარაღს... ბათუმი პატარა ქალაქია, უსწორმასწორო ქუჩებით. ქალაქის საზღვრები მთავრდება ტბასთან, რომელსაც აქაურები „ნურიე გიოლს“ (ნურიოს ტბა) ნურიგელის ტბას ეძახიან. მაგრამ ეს ადგილები არ არის დასახლებული. თანაც, ეს მიდამოები გადაქცეულია ყაჩაღთა თავშესაფრად და ყველა უფრთხის იქ გავლას.

ბათუმი, ფაქტობრივად, დასახლებულია ნავსადგურის ზღვისპირა ზოლიდან მოყოლებული, ვიდრე დასავლეთის მიმართულებით. უკანასკნელი სახლიდან თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე გადაჭიმულია გაუვალი ჭაობები და ხშირი ტყეები, სადაც გარეული ცხოველები ბინადრობს. ხშირად ასეთი ცხოველები შემოდის ქალაქის ტერიტორიაზე და პანიკაში აგდებს მოსახლეობას. ასევე, მძარცველები ასეთ ტყეებში პოულობენ თავშესაფარს და ჟანდარმებსაც ეშინიათ შიგ შესვლა. მაგ. შარშან (1876 წ) ყაჩაღებმა გაძარცვეს ნავსადგურთან მდებარე ორი დიდი მაღაზია, ერთ-ერთი მაღაზიის მეპატრონე წინააღმდეგობის განევის გამო დაჭრეს, მათ გამოედევნა ჟანდარმები, ყაჩაღებმა მოასწრეს ტყეში მიმალვა, შიშით ჟანდარმებმა ვერ გაბედეს შიგ შესვლა. როგორც შევითვქვე, ასეთი შემთხვევები საკმაო ყოფილა. ყაჩაღები ყველა ეროვნების ადამიანები არიან, ოსმალები, აქაური აჭარლები, ჩერქეზები და აფხაზები. არის ასევე შერეული ჯგუფებიც. მაგ. ბათუმს დიდი ხნის განმავლობაში თავზარს სცემდა ყაჩაღთა რაზმი ვინმე მუსტაფას მეთაურობით. ამ რაზმში ყველა ეროვნების ადამიანი იყო გაერთიანებული. დიდი წვლებით მოხერხდა ამ რაზმის ლიკვიდირება, თუმცა ზოგიერთმა წევრმა შეძლო ტრაბზონის მხარეში გაღწევა. ამ რაზმის ორი წევრი ყოფილა მეზობელი რუსეთის შემადგენლობაში მყოფი საქართველოს მცხოვრები. ყაჩაღო-

ბის მიზნით ისინიც ხშირად გადმოდიან ბათუმის ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით ჩურუქ-სუს (ქობულეთი) ატერორებდნენ ადგილობრივ ყაჩაღებთან ერთად“... შემდეგ გრინი აღნიშნავს, რომ ქალაქის ცენტრალურ ნაწილს წარმოადგენს ყურე და მისი მიმდებარე ტერიტორია, რომელიც ძირითადად დასახლებულია ვაჭრებით და შეძლებული ადამიანებით. „ბათუმი იყოფა უზნებად, რომელთაც თავისი მკვეთრად გამოყოფილი საზღვრები გააჩნია (იგი არ ასახელებს, რომელია ეს უზნები – ავტ.), ბათუმში მდებარეობს დიდი ბაზარი, სადაც იმართებოდა ერთ-ერთი ცნობილი ბაზრობა, თუმცა, როგორც გავიგე, ასეთი ბაზრობა დიდი ხანია, არ გამართულა. ბათუმში ქუჩებს, ძირითადად, ოსმალური სახელები ჰქვია. ქალაქში არის 800-ზე მეტი სახლი, აქედან მოწესრიგებული მხოლოდ 80-მდე იქნება. ასეთი შედარებით კეთილმოწყობილი სახლები, ძირითადად, განლაგებულია ნავსადგურის მიმდებარე ტერიტორიაზე. სწორედ ასეთ სახლებზე მიჰქონდათ იერიში ყაჩაღებს და როგორც მითხრეს, ძირითადი ნაწილი მათ მიერ გაიძარცვა. შეძლებული მცხოვრებლები ამის გამო იძულებული იყვნენ, შეიარაღებული დაცვა დაექირავებინათ. ბათუმის მმართველის, რომელსაც აქ მუთესარიფს ეძახიან, სახლსაც იცავენ შეიარაღებული რაზმები. იმასაც ხშირად ატერორებდნენ მძარცველები“... გრინი აღნიშნავს, რომ „ბათუმში ერთნაირი სახლებია, ძირითადად ხის, ორსართულიანი, მეორე სართულზე ასვლა შეიძლება ქუჩიდან კიბის მეშვეობით. ერთ-ერთ ასეთ სახლში მეც ვიმყოფებოდი. მასპინძელმა, რომელსაც ხასანი ერქვა, მიმიპატიჟა და ჩაითა და ტკბილეულით გამიმასპინძლდა. ქალაქში ქართველებსაც აქვთ სახლები, ისინი ცალკე არიან დასახლებული... ბევრ მოსახლეს მეორე სართულზე გახსნილი აქვს სასტუმრო. სახლი შედ-

გება რამდენიმე ოთახისაგან, სადაც ცალ-ცალკე ცხოვრობენ ოჯახის უფროსი და სხვა წევრები. არის ოთახი სპეციალურად სტუმრისთვის, არის სათავსო და ზოგ სახლში არსებობს ოჯახის წევრების ერთად თავმოყრისთვის ოთახები, სადაც ისინი სადილობენ, საუბრობენ და ა. შ“.

საინტერესოა **გრინის ცნობა ბათუმის ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ**, იგი ამბობს, რომ ბათუმს ჰყავს მმართველი, რომელსაც მუთესარიფი ერქვა, ქალაქში იყო წარმომადგენლობითი ორგანო, რომელიც მეჯლისის სახელს ატარებდა, ეს ორგანო განლაგებული იყო იმავე შენობაში, რომელშიც მუთესარიფი იჯდა. ქალაქში იყო სასამართლო და იგი მოთავსებული იყო ცალკე შენობაში, იყო, აგრეთვე, ბათუმის ბატალიონის შტაბსადგომი, ბათუმის საბაჟოს სამმართველო. ბათუმში, ცალკე შენობაში, იჯდა სასულიერო საქმეთა მეთაური, რომელსაც აქაურები მუფტის ეძახიან“... „...ქალაქში არსებობს სამი მეჩეთი, სადაც მიმდინარეობს მუსლიმანური ლოცვა, როდესაც მიმდინარე წლის (1877) აპრილში ქალაქში ჯარის კიდეც ერთი ნაწილი შემოვიდა, ყველა მეჩეთში ამის აღსანიშნავად ჩატარდა დიდი ლოცვა და ყველა მორწმუნე სიხარულით შეხვდა ამ ამბავს...”

გრინი კონკრეტულად საუბრობს ბათუმში არსებულ ბერძნულ-მართლმადიდებლურ და სომხურ-კათოლიკურ ეკლესიებზე. იგი თითოეულ მათგანში ნამყოფია. განსაკუთრებით აღნიშნავს, რომ ბერძნული ეკლესიები შესანიშნავ ნაგებობას წარმოადგენენ, ხოლო სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიას აქვს კეთილმოწყობილი სასტუმრო. მაგრამ ოსმალები ავიწროებენ ამ ეკლესიას, მე შევხვედრივარ ასეთ ფაქტს, რომ ოსმალო ჯარისკა-

ძველი ბათუმი. ქუთაისის ქუჩა.
1938 წ.

ძველი სახლი ბათუმში.
კამოს ქუჩაზე.
1938 წ.

1880 წელს აშენებული სახლი
ბათუმში, ქუთაისის ქუჩაზე
(1938 წ.)

1870-80 წლებში შენებული საცხოვრებელი სახლი ბათუმში (1938 წ.)

ნურიგელის ტბა

ძველი ბათუმი

ცები არ აძლევდნენ ბერძნებს ეკლესიაში შესვლის უფლებას, ასე ეპყრობიან სომხებსაც, ისინი ბათუმელ ხელისუფლებას რუსების აგენტად მიაჩნდათ და ყველანაირად ავიწროებდნენ მათ. იყო მათი ხშირი მკვლელობის შემთხვევები, როგორც მითხრეს, მარტო შარშან (1876) და მიმდინარე წლის (1877) პირველ ორ თვეში ოსმალებმა და სხვა მაჰმადიანებმა სიცოცხლეს გამოასალმეს 10 სომეხი და 6 ბერძენი. იყო ასეთი შემთხვევაც: შარშან ოსმალო ყაჩაღებმა აიკლეს მდიდარი ბერძნებისა და სომხების სახლები, გაძარცვეს, სახლის ნევრები დაჭრეს, ასევე გაიტაცეს სომხის ორი გოგო და გააუპატიურეს. აღშფოთებული მოსახლეობა მივიდა მუთესარიფთან და მოსთხოვა მას წესრიგის დამყარება, მაგრამ მუთესარიფმა თავი შორს დაიჭირა და თქვა, რომ თვით მათ უნდა გაეწიათ წინააღმდეგობა და შეეშინებინათ მძარცველები. როდესაც დაინახეს, რომ მუსლიმანი ხელისუფლება მათ არ იცავდა, მაშინ გადანწყიტეს თვითონვე შეიარაღებულიყვნენ და საკადრისად შეწინააღმდეგებოდნენ მომხდურებს. თუმცა ყაჩაღები არც მუსლიმანებს ინდობდნენ და მათაც აწიოკებდნენ“... გრინი აღნიშნავს, რომ მის დროს ქალაქში იყო ორი სკოლა, თურქული, რომელსაც სტამბოლის ხელისუფლება აფინანსებდა და – ბერძნული, რომელიც კეთილმოწყობილ შენობაში იყო მოთავსებული, მაგრამ ამ დროს (1877) იქ სწავლა რატომღაც შეწყვეტილი იყო.

აი, ასეთია გრინის ჩანაწერები ბათუმის შესახებ. ჩვენი აზრით, უაღრესად საყურადღებოა და იმდროინდელი ბათუმის ისტორიის შესწავლისთვის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა. **ამიტომაც როცა გიდი უყვება ტურისტს ბათუმის შესახებ, თავისუფლად შეუძლია მოუყვეს იმჟამინდელი ბათუმის ადმინისტრაციულ მოწყობასა და ყოფის ისტორია. ასევე პარალე-**

ბერძნების ეკლესია

სომხური ეკლესია

ლურად შეუძლია, შეიტანოს მარშრუტში რესტორანი აჭარული სახლის ეზო, სადაც წარმოდგენილია აჭარის რეგიონისთვის დამახასიათებელი სახლების მაკეტები.

1894 წელს ბათუმში მცირე ხნით იმყოფებოდა ინგლისელი მოგზაური **ჩარლზ ბრაუნი**. იგი ბათუმში მცირე ხნით დარჩენილა და მხოლოდ იმას აღნიშნავს ბათუმის შესახებ, რომ ქალაქის ნავსადგური ძალიან მონესრიგებულია გემებისათვის. როგორც ბრაუნი ამბობს, იგი ბათუმში შემოვიდა ინგლისის გემით, რომელსაც ერქვა „გამარჯვება“. ეს გემი ბათუმში მხოლოდ 4 დღით დარჩა და ბრაუნის შთაბეჭდილებები სწორედ ამ ოთხი დღის ნანახს ეფუძნება.

იგი ამბობს, რომ „სანაპიროს გასწვრივ რამდენიმე ევროპული ტიპის სასტუმროა, სასტუმროს გვერდით უშნოდ ჩანყობილი ერთსართულიანი ხის შენობებია, რომელიც აუშნოებს ზღვიდან ხედს.

ნავსადგურში ბევრი მუშა დგას, რომლებიც ელოდებიან, თუ ვინ მისცემს სამუშაოს. ნავსადგურის ახლოს მიმდინარეობს სამუშაოები ახალი ნავმისადგომების ასაშენებლად. გაჰყავთ რკინიგზის ხაზები, ანგრევენ უსახურ ქოხმახებს, აკეთებენ სანყობებს. როგორც ჩემთვის გახდა ცნობილი ამ სამუშაოებს ასრულებს ერთი ფრანგული ფირმა, რომელიც ცდილობს, ბათუმის ნავსადგურთან ახლოს ააშენოს სანარმო, რომელიც დაამზადებს ნავთობის გადატვირთვისთვის სპეციალურ ჭურჭელს.

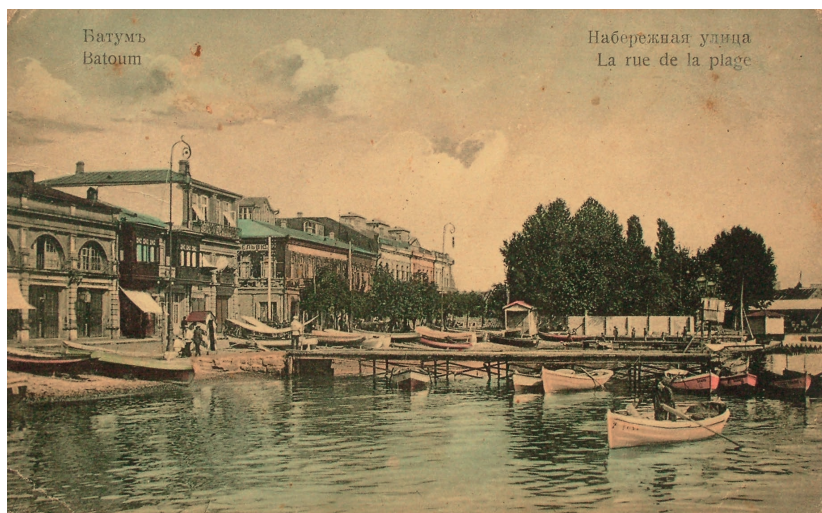
ზემოაღნიშნულის შესახებ გიდს შეუძლია, ესაუბროს ტურისტებს ძმები ნობელების სახელობის ტექნოლოგიური მუზეუმის მონახულების დროს.

ნავსადგურთან ახლოს განლაგებულია სავაჭრო მაღაზიები. ერთ-ერთ მაღაზიას, რომლის მფლობელია თურქი, ეწოდება

ლაზი მახმუდის სასტუმროს შენობა, ცხაკაიას ქუჩაზე, 1870-80 წწ. (1937 წ.)

ბათუმი. სასტუმროები „ბელვიუ“ და „ორიენტი“

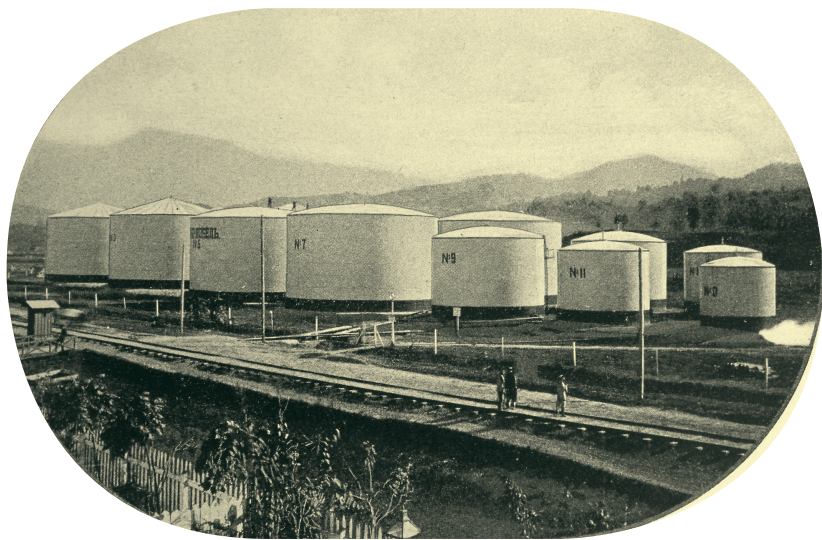
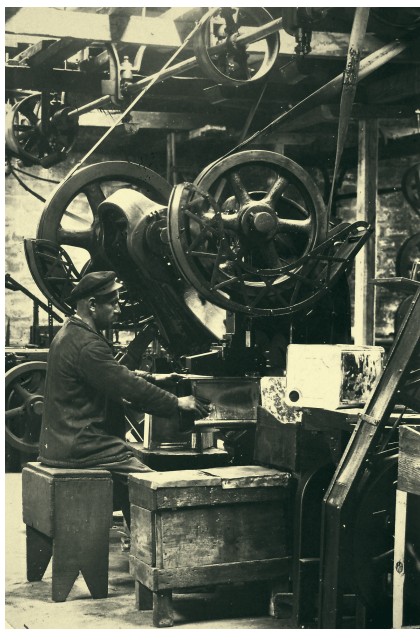

ბარონი
ალფონს როტშვილი

როტშვილის ქარხნის შიდახედი

ბიღონის დამზადება

რეზერვუარები

„აღმოსავლური ნობათი“. ამ მაღაზიას ბევრი კლიენტი ჰყავს, მეც ვიყიდე ამ მაღაზიაში ქიშმიში და ტკბილეული, რომელიც ძალიან გემრიელი იყო“. ბრაუნი აღნიშნავს, რომ მას არ მიეცა ქალაქის დათვალიერების საშუალება და მხოლოდ აღწერა ის, რისი ნახვაც მან მოკლე ხანში მოასწრო. გემი მალე გავიდა ბათუმიდან და კურსი აიღო კონსტანტინოპოლისაკენ, სადაც ბრაუნი დიდხანს დარჩა, იქიდან კი იგი გაემგზავრა ევროპაში.

მიუხედავად იმისა, რომ წიგნი ეხება ცნობილი უცხოელების მოგზაურობას ბათუმში, არ შეიძლება, არ აღვიშნოთ ერთი საინტერესო მოგზაურის მოგონება არა ბათუმზე, არამედ ჩვენს მეზობელ რეგიონზე, გურიაზე, რომლის შესახებაც საინტერესო ჩანაწერი დაგვიტოვა 1904 წელს ინგლისელმა გრეგორი რიჩარდსმა. იგი რუსეთის არმიაში მსახურობდა და ჯართან ერთად იმყოფებოდა გურიაში. რიჩარდსი საუბრობს გურიის ფლორისა და ფაუნის შესახებ და ამ მხრივ იგი მას ადარებს რუსეთის სამხრეთ ზღვისპირა რეგიონებს. რიჩარდსი მიუთითებს, რომ გურიაში ცხოვრობს ძალიან პოლიტიზებული ხალხი. ასეთი სწრაფვა სიახლისაკენ, ასეთი დაუმორჩილებლობა რეჟიმისადმი, რაც ამ პატარა კუთხეში მაცხოვრებელ ხალხში არის, სხვაგან ნაკლებად თუ შეხვდებითო. იგი აღნიშნავს, რომ „მოსახლეობაში ძალიან პოპულარული და გავრცელებულია სოციალური იდეები. იგი შესისხლბორცებულია გურულებში. ამ მხრივ მათ ბადალი არ ჰყავთ. გურული აგიტატორებით მოდებულია მთელი მხარე, საუბარი იმართება ყველგან, დაბაში, სოფელში, ცალკეულ მოსახლეობასთან, ყანაში სამუშაოდ გასულ ხალხთან, სავაჭროდ მიმავალ ადამიანებთან და თქვენ წარმოიდგინეთ, ჯარისკაცებთანაც კი. გურულმა აგიტატორებმა ისე „მოწამლეს“ სოციალური იდეებით ჩემი რაზმის რამდენიმე

წევრი, რომ იძულებული გავხდით, ისინი გადამეყვანა სხვა მხარეში მდგომ ჯარის ნაწილში. რათა სხვებიც არ მოქცეულიყვნენ აგიტატორების გავლენის ქვეშ, იძულებული გავხდით, მკაცრი დისციპლინა შემოგვეღო. კერძოდ, თუ ვინმეს შევამჩნევდით „ბუნტოვშიკებთან“ კონტაქტში, მკაცრად დაისჯებოდნენ. ამ ქმედებამ შედარებით ნაყოფი გამოიღო“.

შემდეგ რიჩარდსი საუბრობს გურიაში გავრცელებულ ფირალობაზე. ასეთი რამ მას სხვაგან არსად შეხვედრია. ეს ერთგვარი მოდაც კი იყო. ყველა სოფელს თითო ფირალი ჰყავდა, ზოგს კი – რამდენიმე. ფირალობდნენ ძირითადად რევოლუციური იდეებით შეპყრობილი ადამიანები, ასევე კრიმინალური ელემენტებიც, რომელიც მთელს იმპერიაში ძალიან მომრავლებული იყო. მოსახლეობა ერთგვარი „სიმპათიითაც“ კი იყო მათ მიმართ განწყობილი. ხალხში პოპულარობის მიზნით, ისინი საღამოობით ჩამოდიოდნენ სოფელში და ღარიბ მოსახლეობას ეხმარებოდნენ, ავინორობდნენ შედარებით მდიდრებს, თუმცა, მდიდარი, გურიაში თითზე ჩამოსათვლელი იყო, რადგან ამ მხარეში ერთმანეთში ვერ გაარჩევდი, რომელი იყო მდიდარი და რომელი ღარიბი. მდიდარი იყო აქ ის, ვისაც ლამაზი ოდა-სახლი ედგა და რამდენიმე სული პირუტყვი ჰყავდა. შედარებით მდიდარი კი იყო ის, ვინც ვაჭრობდა. გურულებს არ უყვართ ვაჭარი ხალხი და მათ აგრესიით უყურებენ. იყო ასეთი შემთხვევა, ფირალებმა ოზურგეთში გაძარცვეს ვაჭარი ამბაკო მახარაძე, მოსახლეობა ამ ფაქტს დიდი კმაყოფილებით შეხვდა, ისინი ამბობდნენ: „აბა, რა ეგონა, ვაჭრობით ნაშოვნია ქონება რომ არ შერჩებოდა, არ იცოდა?“...

რიჩარდსი გაკვირვებით ამბობს, რომ ისეთი სწრაფვა განათლებისაკენ, რომელსაც გურულებში აქვს ადგილი, სხვაგან

ნაკლებად თუ შეხედებითო. ყველა მოსახლე, რაგინდ ღარიბი არ უნდა იყოს იგი, ცდილობს, თავისი შვილი სასწავლებელში მიაბაროს. ამიტომაც არის ოზურგეთის სასწავლებელი გავსებული მოსწავლეებით. გურულები ცდილობენ, ამ მხრივ თავი გამოიჩინონ და ეს კარგად გამოსდით...

შემდეგ ინგლისელი მიუთითებს გურიაში არსებულ სამედიცინო მდგომარეობაზე და აღნიშნავს, რომ ამ მხრივ ამ მხარეში არცთუ ისე სახარბიელო მდგომარეობაა. „ექიმს გურიაში დიდად აფასებენ, ყველა ცდილობს, მას პატივი სცეს. ოზურგეთში დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ ექიმები – სტეფანე კარპენკო და კირილე ღლონტი. ისინი ძალიან უყვარდა მოსახლეობას. კარპენკომ ოზურგეთში, თავის საცხოვრებელ სახლში გახსნა პატარა საავადმყოფო, სადაც უფასოდ მკურნალობდა ავადმყოფებს, ხოლო კირილე ღლონტს, ასევე, თავის საკუთარ სახლში გახსნილი ჰქონდა მცირე აფთიაქი, სადაც ღარიბებს უფასოდ ურიგებდა წამლებს. ჩემი გურიაში ორი წლის მანძილზე, არ ყოფილა შემთხვევა, რომ ვინმეს მათთვის რაიმე ევნოს.

მართალია, ეს კეთილი ადამიანები მცდელობას არ აკლებდნენ მოსახლეობის ჯანრთელობის სადარაჯოს, მაგრამ ეს საკმარისი არ იყო. სოფლებს ექიმები ნაკლებად სტუმრობდნენ. ძირითადად, ავადმყოფებს ექიმბაშური მეთოდებით მკურნალობდნენ, რაც ხშირად ტრაგიკულად მთავრდებოდა...“ რიჩარდსი საუბრობს 1904 წლის აპრილში ლანჩხუთში გამართულ დიდ შეტაკებაზე ჟანდარმერია და ე. წ. „რევოლუციურ რაზმებს“ შორის, როდესაც „ორივე მხრიდან ექვსი ადამიანი დაიღუპა და ათი მძიმედ დაიჭრა. ასეთივე შეტაკება მოხდა 1904 წლის 21 აგვისტოს დაბა ჩოხატაურში, როდესაც სამი ადამიანი მძიმედ დაიჭრა... თავდასხმებს, შეტაკებებს, ბომბების აფეთქებებს,

ჩასაფრებებს თითქმის ყოველკვირეულად ჰქონდა ადგილი“, – აღნიშნავს რიჩარდსი.

* * *

განსაკუთრებით გახშირებულია უცხოელების ვიზიტები ბათუმში 1820 წლიდან, რაც სავარაუდოა გამოწვეული უნდა ყოფილიყო რუსეთსა და ოსმალეთს შორის მომავალი ომის მიზეზით. ბათუმში ამ დროიდან რუსებიც გვხვდება საკმაო რაოდენობით. მაგალითად, 1821 წელს ბათუმში ყოფილან ნიკოლაევი, დავიდოვი და სერგეევი, თუმცა მათ ბათუმის შესახებ არ დაუტოვებიათ არანაირი ჩანაწერები.

7. ავსტრიელი და გერმანელი მოგზაურები ბათუმის შესახებ

ბათუმის მხარის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვანვდის 1833 წელს ბათუმში მცირე ხნით, გავლით, მყოფი ავსტრიელი მოგზაური **გერჰარდ ბიუხვალდი**. იგი ბათუმში თბილისიდან ჩამოვიდა და შემდეგ წასულა ტრაპიზონში, იქიდან კი – სტამბულში, როგორც ჩანაწერებიდან ჩანს, ბიუხვალდი ოსმალების მიმართ კეთილგანწყობილი პიროვნებაა. მათ შესახებ ის აღნიშნავს, რომ ოსმალები ცდილობენ, მოაწესრიგონ საქალაქო ცხოვრება. „სადაც კი ვიყავი, – წერს ბიუხვალდი, – ყველგან მშენებლობები მიმდინარეობს. ოსმალები დიდი პატივისცემით ეპყრობიან ევროპელებს, რომლებიც ოსმალების მიმართ კეთილგანწყობილნი არიან, ეს მე ყველგან ვიგრძენი. ასეთი დამოკიდებულება არ იგრძნობა რუსეთში და რუსეთის მიერ დაპყრობილ ხალხებში, სადაც ევროპელებს ცივად ხვდებიან. ეს მე ვიგრძენი თბილისში, ბაქოში და სხვა ქალაქებში“... ბათუმის შესახებ ბიუხვალდი აღნიშნავს, რომ „იგი ოსმალური ქალაქია, ძირითადი მცხოვრებლები ოსმალები არიან, გაჩაღებულია ალებ-მიცემობა, ხალხი ძალიან სტუმართმოყვარეა“. თუმცა ავსტრიელი იმაზეც მიუთითებს, რომ „ქალაქში არიან ბერძნები, სომხები, ზანგები და ევროპელებიც...“ ბათუმის ნავსადგური კეთილმოწყობილია, იქ საკმაო სამუშაოები ჩატარებია ოსმალეთის ხელისუფლებას. როგორც შევითქვე, ქალაქში ჩამოსულა ოსმა-

ლეთის ხელისუფლების მაღალჩინოსანი, მოუწყვია თათბირი, მიუცია ადგილობრივი ხელისუფლებისთვის დავალება, რომ მოენესრიგებინა ბათუმის პორტი, თან დიდი თანხების მიცემას დაჰპირებია. თანხები მართლაც წამოსულა სტამბულიდან, თან ცენტრიდან ბევრი მუსიც ჩამოსულა და დაუწყიათ პორტისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის კეთილმოწყობა. რამდენიმე ხანში სერიოზული სამუშაოები ჩაუტარებიათ, გაკეთდა პორტთან მისასვლელი გზები. გაფართოვდა პორტის მიმდებარე ტერიტორია, დაუწყიათ ახალი ნავსადგომის მშენებლობა, მიმდინარეობდა სამუშაოები ზღვასთან ახლოს მდებარე მდინარეზე ხიდის ასაშენებლად. ოსმალები ხვდებიან, რომ ბათუმის ნავსადგური ერთ-ერთი ხელსაყრელია შავიზღვისპირეთში და საჭიროა მისი კეთილმოწყობა. ეს აზრი ოსმალებში განსაკუთრებით მაშინ განმტკიცებულა, რაც ოსმალეთმა, არცთუ ისე დიდი ხნის წინ, გადაიტანა დიდი ომი რუსეთთან. ისინი კარგად ხვდებიან, რომ რუსეთი სწორედ ბათუმით ოყო დაინტერესებული და ყველაფერს აკეთებდა მის ხელში ჩასაგდებად“. ავტორი წერს: “მე მქონდა საუბარი ბათუმში მყოფ მაღალჩინოსანთან და მან აღნიშნა, რომ ბათუმი უნდა გადაიქცეს მიუვალ და აუღებელ ციხესიმაგრედ, რომ აქ ვერ შემოაღწიოს მტერმა, ხელისუფლება ყველაფერს გააკეთებს იმისათვის, რომ ბათუმს ვერაფერს ვერ შეხედოს ავი თვალით. ეს არის ჩვენი უმთავრესი პორტი და აქედან შევძლებთ ჩვენი ამოცანების წარმატებით, მოხერხებულად გადაჭრას და მოგვარებასო,“ – აღნიშნავს ბიუზვალდი. საყურადღებოა ერთი მომენტი. ბიუზვალდი ქალაქის მოსახლეობაზე საუბრისას, არსად არ აღნიშნავს, რომ ქალაქში ქართველებიც საკმაო რაოდენობით იმყოფებოდნენ, რაც სხვა ევროპელების ჩანაწერებში ნათლადაა ასახული. როგორც

ჩანს, ბიუხვალდი ისეა გაბრაზებული იმჟამად რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფ ხალხებზე, რომ ცდილობს, გვერდი აუაროს ჭეშმარიტებას, ან კიდევ შეიძლება მას ბათუმში მცირე ხნით ყოფნისას, ნაკლებდასაჯერებელია, მაგრამ მართლაც არ შეხვედრია ქართველები. სავარაუდებელია ისიც, რომ მაშინ ადგილობრივებს დამპყრობლებისგან მშობლიურ ენაზე საუბარი ეკრძალებოდათ, მშობლიურ (ქართულ) ენაზე მხოლოდ ოჯახურ გარემოში საუბრობდნენ, შესაბამისად, მოგზაური ვერ გაიგონებდა ქართულ ენას, რის გამოც ჩათვლიდა, რომ ისინი (ქართველები) საერთოდ არ შეხვედრია მას ბათუმში.

* * *

1878 წლის 25 აგვისტოდან ბათუმი და მისი მხარე მოექცა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. ამ დროიდან საკმაოდაა უცხოელთა ჩანაწერები ბათუმისა და აგრეთვე სხვა ქართული მხარეების შესახებ. ეს მასალები ინახება რუსეთისა და საქართველოს სახელმწიფო არქივებში, ბევრი, ამ ჩანაწერებიდან პირველად მოგვაქვს სამეცნიერო ბრუნვაში და ვფიქრობთ, იგი საინტერესო უნდა იყოს მკითხველისათვის.

პირველი ცნობა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ბათუმის შესახებ, რომელიც მოვიპოვეთ, იყო გერმანელი მოგზაურის **მანფრედ ლიბერმანის ჩანაწერი.** იგი ბათუმში იმყოფებოდა 1880 წლის თებერვალ-სექტემბერში, იქიდან კი სტამბოლში გემით წასულა. იგი ამბობს ბათუმზე: „ბათუმში მე რვა თვეს ვიმყოფებოდი, ქალაქს აშკარად ეტყობა რამდენიმე წლის წინ გადატანილი ომის შედეგი. სულ ორიოდე წლის წინ იგი ოსმალეთის შემადგენლობაში იყო. აქაურმა მცხოვრებმა, რომელსაც მაჰმუდი ერქვა, მიაბო, რომ იგი ძალიან კარგად

გრძნობდა თავს იმ პერიოდში. მისი თქმით, რუსებმა ახალი წესები შემოიტანეს, ხალხს ერეკებიან თავიანთი საცხოვრებელი ადგილებიდან და წასულების სახლ-კარს რუსებს, სომხებს, ბერძნებს აძლევენ. ჩვენი ხალხი ვერ შეეგუება რუსულ ცხოვრებას და აქედან წავა. ლიბერმანი აღნიშნავს, რომ ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით, ბათუმი გამოცხადდა პორტო-ფრანკოდ (თავისუფალ ნავსადგურად), ბათუმი მსოფლიოს ყველა ქვეყნის გემისათვის გახდა თავისუფალი მიმოსვლისა და ვაჭრობისა მნიშვნელოვანი ცენტრი. ეს კი ქალაქს წარმატებულ განვითარებას უქადის, მაგრამ ამას ბევრი უარყოფითი თვისებაც აქვს“.

იგი მიუთითებს, რომ ნავსადგურის სამივე მხარეს, განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ და სამხრეთის მიმართულებით აღმართულია მავთულხლართებიანი ბოძები, ყოველ 20 მეტრში დგას რუსი ჯარისკაცი, რომელიც ნავსადგურის ტერიტორიაზე არავის უშვებს, იქიდან გამოსულებს კი გულდასმით ჩხრეკს. ჯარისკაცები თავხედურად იქცევიან. ნავსადგურის ტერიტორიიდან გამოსულებს ქრთამს სთხოვენ და თუ არ მიეცი, მაშინ იმიზეზებენ რაღაც კანონს და ხალხს ნაყიდი საქონლიდან ბევრს ძალით ატოვებინებენ. ხალხი უკმაყოფილოა. განსაკუთრებით აგდებულად ექცევიან ადგილობრივ მუსლიმებს, თუ მაგალითად, ცოლ-ქმარი გააჩერეს გასაჩხრეკად, ქალებსაც ჩხრეკენ. ეს კი იწვევს მამაკაცთა უკმაყოფილებას. ზოგჯერ ასეთი შემთხვევები მკვლელობითაც მთავრდება. მაგ. წელს (1880), იანვრის თვეში ერთ მთვრალ ჯარისკაცს მოუწოდებია ვიღაც ქალის გაჩხრეკა და უხეშად მოუკიდია მისთვის ხელი მკლავზე. ამან ქალის თანმხლები მამაკაცი მოთმინებიდან გამოიყვანა, ჯარისკაცისთვის ხანჯალი გულში ჩაურტყამს და ადგილზე მოუკლავს. იგი დაუპატიმრებიათ და გადაუსახლებიათ. ასეთი შემთხვევები

ბევრი ყოფილა. აღნიშნული ისტორია შესაძლებელია გიდმა მოუთხროს ტურისტს ე. წ. „შოპინგ ტურის“ დროს, რაც ვფიქრობთ, სხვა ელფერს შესძენს საყიდლებით დაინტერესებული ტურისტებისთვის და დააფიქრებს მათ, თუ რაოდენ შეიცვალა მსოფლიო საუკუნეების განმავლობაში. სხვათა შორის ასწლეულების წინ ვაჭრობის ასეთი წესი მიუღებელი იყო ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. ხალხი ამის გამო ტოვებდა თავის საცხოვრებელ სახლ-კარს და ოსმალეთში მიდიოდა (ლიბერმანი სხვა მიზეზებს არ ასახელებს, თუმცა იყო კიდევ ბევრი სხვა მიზეზი, რომელმაც მოსახლეობის მუჰაჯირად წასვლა განაპირობა). „ჩემი ნაცნობი მაჰმუდიც მიდიოდა ოსმალეთში, რადგან, როგორც თვითონ ამბობდა, აქ არ დაედგომებოდა, ადრე ყველაფერი კარგად იყო, თავისუფლად ვაჭრობდა, ყველაფერს ყიდულობდა და ყიდდა, ფულიც ჰქონდა და ცხოვრებითაც კმაყოფილი იყო, ახლა კი რუსებმა ყველაფერი არიეს, ყველაფერს გადასახადი დაადეს, ხალხს სულის მოთქმის საშუალებას არ აძლევენ, ჯარისკაცები თავზედურად იქცევიან, ჩვენი ხალხი არ უყვართ, ვერაფერი გაგვიყიდია, ვერაფერი გვიყიდია, უბრალო საქონელშიც კი ფულს თხოულობენ და აბა, აქ რა მესაქმება? წავალ ჩემს ხალხთან და იქ ვიქნები უკეთესადო. ასე ფიქრობენ სხვებიც“.

ლიბერმანი აღნიშნავს, რომ “ბათუმის პორტში ბევრი უცხოური გემი შემოდის და შემოაქვს საქონელი. ამათგან ძალიან ბევრი კონტრაბანდულია. სანაპიროზე დგანან ვაჭრები, რომლებსაც ეს საქონელი გადააქვთ როგორც ქვეყნის სიღრმეში, ასევე რუსეთის გუბერნიებში. ვაჭრებს შორის სჭარბობენ რუსები, ბერძნები და სომხები, ცოტა ოსმალები და ქართველები. არის შემთხვევები, როდესაც გემის კაპიტანმა იცის, თუ ბათუმში რომელ საქონელს ჩამოიტანს, რადგან ეს საქონელი თვით უცხო-

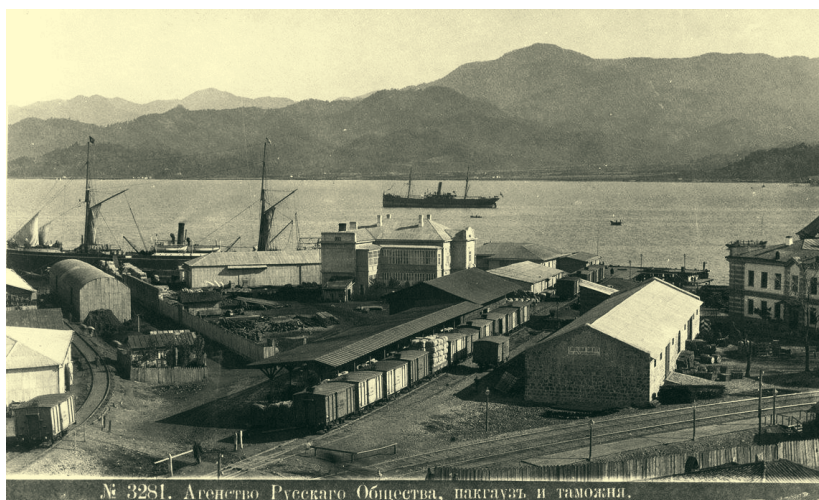
ეთში შერჩეული ჰქონდა ვაჭარს, ბათუმში კი ან თვით ან კიდევ მისი წარმომადგენელი ხვდებოდა გემს და საქონელი მიჰქონდა დანიშნულებისამებრ. ასეთ ვაჭრებს თავიანთი საქონლითურთ უპრობლემოდ ატარებდნენ საგუშაგოებზე, რადგან მეზაჟეები წინასწარ ჰყავდათ მოქრთამული. ბათუმში ზღვასთან ახლოს, მიმდინარეობს საბაჟოს შენობის მშენებლობა, სულ ოთხი საგუშაგო ააშენეს“... „ქალაქში ჩემი ყოფნის დროს ჩამოვიდა პეტერბურგიდან ცენტრალური საიმპერიო ხელისუფლების რამდენიმე წარმომადგენელი და ადგილობრივ რუსულ ადმინისტრაციასთან თათბირობდა ქალაქის კეთილმოწყობის შესახებ. პირველი, რაც მათ დაადგინეს იყო ის, რომ უცხოეთში წასულთა უძრავ-მოძრავი ქონება სახელმწიფო ხაზინაში ჩარიცხეს და მასზე თავისუფალი გაყიდვა დაანესეს. ძირითადად, ეს შეეხო ქალაქიდან წასულთა ქონებას. ასეთ ქონებას, მისი მდებარეობისდა მიხედვით, უმეტესად ყიდულობენ მდიდარი რუსები, სომხები და ბერძნები, ხოლო ქრისტიან ქართველებს არ აძლევდნენ ქალაქის შედარებით კარგ ადგილას ქონების შეძენის საშუალებას, როდესაც დავინტერესდი და ვიკითხე, თუ რატომ, მიპასუხეს, რომ ქართველები ნაციონალისტები არიან და არ შეიძლება მათი ნდობაო. ასეთმა პასუხმა ძალიან გამაკვირვა“... ლიბერმანი აღნიშნავს, რომ „რუსებმა ქალაქის აღმოსავლეთის მიმართულებით განალაგეს დიდძალი ჯარის ნაწილი და მათთვის დაიწყეს ყაზარმების მშენებლობა. ზოგიერთი ყაზარმის მშენებლობა დამთავრებული იყო, ზოგიერთისა – კი გრძელდებოდა... ქალაქში მიმდინარეობდა, აგრეთვე, სკოლის მშენებლობა, რომელსაც კურირებდა ბათუმის გუბერნატორი კომაროვი, ბათუმში ამბობდნენ, რომ ამ სკოლაში მდიდრების შვილებმა უნდა ისწავლონ“.

ლიბერმანი აღნიშნავს: „მიუხედავად იმისა, რომ ბათუმი რუსთა ხელში გადავიდა, თუ არ ჩავთვლით რამდენიმე ახალ შენობას, სხვა არაფერი არ გაკეთებულა, უსუფთაო, თითქმის დანგრეული სახლები, დაბეჩავებული ხალხი, უიმედობა და გაბოროტებაა. აი, ასეთია დღევანდელი ბათუმის სახე“. – ასრულებს ლიბერმანი თავის ჩანაწერებს ბათუმზე, მართალია, უიმედობა სჭარბობს მომავალ იმედს, მაგრამ მისი შეხედულება მაინც საინტერესო და საყურადღებოა იმდროინდელი მოვლენების გასაცნობად.

* * *

XX საუკუნის დასაწყისში, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გახშირდა უცხოელთა ვიზიტები, რაც გამოიწვია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკურმა აღმავლობამ. აქ ჩამოდიოდნენ როგორც მოგზაურები, ასევე მეცნიერები, კომერსანტები და სხვა პროფესიის ადამიანები. ზოგი მოდიოდა საქმიანი ვიზიტებით, ზოგი კი მხოლოდ მოგზაურობდა. ყველა მათგანმა საკუთარი შეხედულებები დაგვიტოვა იმდროინდელ ბათუმის, ოზურგეთის, ფოთის, ქუთაისის, ზუგდიდის, სოხუმის, თბილისის, თელავისა და გორის შესახებ და ამდენად, მათი თვალით დანახული და შესწავლილი საქართველოს იმდროინდელი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური თუ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრება დღევანდელი გადასახედიდან ფრიად მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა.

1902 წლის მაისის ბოლო რიცხვებში გერმანელი ეთნოგრაფები **ზიგმუნდ კალცი** და **ვოლფგანგ ბონჰოფი** ბათუმს ეწვივნენ. ბათუმის შესახებ მათ შედარებით ვრცელი მონათხრობი დატოვეს. გერმანელები მიიჩნევენ, რომ „ბათუმი წარმოადგენს

№ 3281. Агентство Русскаго Общества, пакгаузъ и таможенъ.

ბათუმის პორტი

№ 1755. Батумъ. Пристань и пароходъ „Пушкинъ“ Р. О. П. и Т. 86

ბათუმის პორტი

ერთ-ერთ საუკეთესო სანავსადგურო ქალაქს, სადაც თითქმის ყოველდღე შემოდის გემები. ნავსადგურში გაცხოველებული მუშაობაა. მათ ძალიან მოეწონათ ზღვისპირა პარკი. ყოველ დილით პარკებში გამოდიან მეეზოვეები და ჰგვიან მას.

ამიტომაც არის პარკში იდეალური სისუფთავე. ასევე, ჯარი-მაა დაწესებული იმ პირთათვის, ვინც დაანაგვიანებს პარკს. იქ ბევრია პოლიციელი, რომელიც თვალყურს ადევნებს წესრიგს. პარკის სიახლოვეს არ არის არც ერთი სავაჭრო ჯიხური. ბათუმელებს ძალიან უყვართ თავიანთი პარკი და ის ქალაქის ყველაზე უფრო ღირსშესანიშნავ ადგილად მიაჩნიათ. გერმანელები აღნიშნავენ, რომ დამსვენებელთა შორის სჭარბობენ რუსები, სომხები და ბერძნები. ძალიან ცოტაა ქართველები. ეს კი უცნაურად მიაჩნიათ მათ. გერმანელები აღნიშნავენ, რომ ზღვაზე გადაადგილებისას მგზავრებს ემსახურება აფრიანი და ნიჩბიანი ნავეები, ასევე მომცრო გემები, რომლებიც ნავსადგურში დგანან. მათი ცნობით, მგზავრობის ნიხრი განისაზღვრება შემდეგი ტარიფით: გემიდან ნაპირამდე და ნაპირიდან გემამდე, ხუთ კილომეტრამდე, ბარგით – 10 კაპიკი, ერთ ფუთზე მეტის წონადობის ბარგით – 20 კაპიკი, ათ ფუთზე მეტი წონადობის ბარგით – 30 კაპიკი. სეირნობისას საფასურის გადახდა ხდება მენავეებთან შეთანხმებით...

ზღვისპირა პარკის მარშრუტი საყოველთაოდ ცნობილია ბათუმში. ამ მარშრუტის გავლისას, რომელიც ძირითადად საფეხმავლოა, ტურისტები იყენებენ ბორნით გასეირნების მომსახურებას, შესაბამისად, ამ ისტორიის მოსაყოლად სწორედ საუკეთესო დროა შავ ზღვაზე ბორნით გასეირნებისას.

გერმანელები აღნიშნავენ, რომ ქალაქში ყოფნის პერიოდში ერთ დიდ სახლს, ქალაქის ცენტრში, გაუჩნდა ხანძარი, რომე-

ლიც გამოიწვია საწვავ ნივთიერებებთან უდიერმა მოპყრობამ. შემთხვევის ადგილას სწრაფად გაჩნდნენ მეხანძრეები და მოსახლეობის დახმარებით შეძლეს ხანძრის ჩაქრობა, თუმცა შენობას დიდი ზიანი მიაღდა, ის საცხოვრებლად უვარგისი გახდა... გერმანელები საუბრობენ ბათუმელთა ეთნოგრაფიულ ყოფა-ცხოვრებაზე. ისინი იყვნენ, ადგილობრივი მცხოვრების, გიორგი ლორთქიფანიძის სახლში. სახლის შესახებ აღნიშნავენ, რომ იგი მდებარეობდა ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში. სახლს ჰქონდა დიდი ეზო, სადაც სხვადასხვა ხე იყო დარგული. მასპინძელი ყვავილების დიდი მოყვარული ყოფილა, რაც ეზოს ეტყობოდა კიდეც. ეზოში დარგული იყო სხვადასხვა ჯიშის ყვავილი, რაც სასიამოვნო პეიზაჟს ქმნიდა. ოთახის ცენტრში, რომელიც სტუმრისთვის იყო განკუთვნილი, იდგა დიდი მრგვალი მაგიდა, სადაც იკრიბებოდნენ როგორც სტუმრები, ისე მასპინძლები. კედელზე გაკრული იყო დიდი ნოხი, სადაც ჩამოკიდული იყო საბრძოლო იარაღები, ხმლები და თოფები. მასპინძელი ამაცობდა იმით, რომ ეს იარაღები ეკუთვნოდა მის დიდ პაპას, რომელიც მონაწილეობდა თურქეთის წინააღმდეგ ომში. სხვათა შორის, აღნიშნავენ გერმანელები, მსგავსი რამ მათ ნახეს ოზურგეთში, ფოთსა და თბილისში. გერმანელებს მოსწონთ ის, რომ ლორთქიფანიძის სახლი ევროპულ ყაიდაზე იყო მოწყობილი, კარებთან ახლოს იდგა დიდი კომოდი, რომელზედაც იდო ლამპა და სხვადასხვა საოჯახო ხელსაწყო. სახლს უკანა მხრიდან ჰქონდა გასასვლელი პირდაპირ ყვავილნარში. ოჯახის წევრები გამოდიოდნენ აივანზე და ისვენებდნენ ამ ლამაზ ადგილას. სახლი გადახურული იყო კრამიტით, რომელიც მარსელიდან ჩამოუტანია მის მეგობარს. მასპინძლის ჩაცმულობა ტიპური კავკასიურია – ჩოხა-ახალუხი და წელზე შემორტყმული ქამარ-ხანჯალი... მოგზაურები მიუთითებენ,

რომ ლორთქიფანიძემ ისინი წაიყვანა ბათუმის ახლოს მდებარე სოფელ ფერიაში, სადაც მასპინძელმა, რომელსაც სახელად ახმედს ეძახდნენ, კარგი მასპინძლობა გაუწია. ისინი აღნიშნავენ, რომ ახმედს დიდი მამული ჰქონია, მამულის ცენტრში იდგა ერთსართულიანი სახლი რამდენიმე ოთახით. ეზოს სხვადასხვა მხარეს განლაგებული ყოფილა დამხმარე ნაგებობები – პირუტყვისთვის, სასოფლო სამეურნეო პროდუქტებისთვის, როგორც ჩანს, მასპინძელი კარგი მეურნე ადამიანი იყო, ეს ეტყობოდა როგორც მის სახლ-კარს, ასევე ეზოსაც. „მასპინძლის მეუღლე და ორი ქალიშვილი ფუსფუსებდნენ ეზოში, სადაც საკმაო რაოდენობით ფრინველი და საქონელი იყო. მასპინძლის გაშლილ სუფრას სახლის სასტუმრო ოთახში უსხდნენ კაცები. როგორც გავიგეთ, ქალებს არ ჰქონდათ უფლება იმ მაგიდასთან ჯდომისა, ეს მათი წესია. ეზოში იდგა ძაფსართავი მონყობილობა, სადაც ახმედის ცოლ-შვილი ძაფს რთავდა და მისგან ამზადებდა საყოფაცხოვრებო ნაწარმს, წინდებს, ხელთათმანებს და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ რეგიონში, რუსები უკვე კარგა ხანია, დამკვიდრებულნი არიან, ჯერ კიდევ აშკარაა შუასაუკუნეობრივი გადმონაშთები. კერძოდ, ქალები ჩადრით დადიან, კაცების მორჩილნი არიან და მათი სურვილების უსიტყვო შემსრულებელნი. ეს ახმედის ოჯახს აშკარად ეტყობოდა“.

ზემოაღნიშნული ისტორიები შეიძლება მოუყვეს გიდმა ვიზიტორებს აჭარული ადამიანებისა და ჩვეულებების საუბრის დროს, აჭარლების სტუმარმასპინძლობა ხომ საყოველთაოდ ცნობილია, შესაბამისად, უცხოელის თვალთ დანახული ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, მიმზიდველი უნდა იყოს ტურისტისთვის. განსაკუთრებით საინტერესო იქნება ეს ისტორია ე.წ. „ტრადიციული ოჯახში ვიზიტი“ ტურის დროს, ეს არის ტური,

როდესაც ტურისტები მიჰყავთ ტრადიციულ ქართულ ოჯახში, რომლის სახლი ტრადიციული წესითაა მოწყობილი და სტუმარმასპინძლობის რიტუალიც ძველი ტრადიციებით იმართება, სადაც წარმოჩენილია ქართული სუფრის განსაკუთრებულობა და თამადის როლი. ასევე გიდმა აუცილებლად უნდა გაავლოს პარალელები ახლანდელსა და ძველ ადათ-წესებს შორის, რომელიც ჯერ კიდევ შემორჩენილია აჭარაში. უნდა აღინიშნოს, რომ ტურისტებს განსაკუთრებით მოსწონთ ეს ტურისტული პაკეტი, რაც შემდგომ აშკარად ჩანს შეფასებებში, რომლებსაც ისინი ტურისტულ კომპანიებს და გიდებს ჩანაწერების სახით უტოვებენ.

აი, მაგალითად, ზემოთ ხსენებული გერმანელი მოგზაური ასე აღწერს თვით სტუმრობის ერთ-ერთ ეპიზოდს:

„როდესაც ვიმყოფებოდით ახმედის სასტუმრო ოთახში და ვისხედით მაგიდასთან, ამ დროს ოთახში ახმედის მეზობელი შემოვიდა. მასპინძელი ფეხზე წამოდგა, მიესალმა მას და სუფრასთან მოიწვია, გააცნო სტუმრები და იგი გახდა მაგიდის სრულუფლებიანი წევრი. ასეთი რამ სხვაგან არ მინახავსო“, – გერმანელი სტუმრები იმასაც აღნიშნავენ, რომ ქართველთა სტუმართმოყვარეობა ორიგინალური და განსაკუთრებულიაო.

გერმანელები საუბრობენ ბათუმში რამდენიმე ბაზრობის შესახებ. ამათგან ერთ ბაზრობაზე, რომელიც იმართება ბათუმის ე. წ. თურქულ უბანში, ძირითადად, ვაჭრობენ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით და იგი ეწყობა კვირაობით, ხოლო დანარჩენი თითქმის ყოველდღიურია... გერმანელები აფასებენ ქართველთა ერთგულებას და მიუთითებენ, რომ ცარიზმი ავინროებს ქართულ თვითმყოფადობას, რადგან ეშინია, რომ თავისუფლება და სწრაფვა დამოუკიდებლობისაკენ ამ ხალხში ჯერ კიდევ არ გამქრალა.

მამაკაცის ჩაქურა

ჩაქურა მამაკაცის წელს ზემოთ ჩასაცმელი იყო და ფაქტობრივად ჩოხის ზედატანს წარმოადგენდა. ჩაქურას კომპლექტში გარდა საკუთრივ ჩოხისა, შედიოდა ზუბუნა - ორჯიბიანი ახალუხის ტიპის სამოსი, შარვალი, თალაბულუსის სარტყელი (კუბოკრული, ზანკლები(პაჭიჭი), წინდები და ტყავის ჭვინტიანი ფეხსაცმელი „ლაფჩინი“.

ჩაქურა გავრცელებული იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, გურია-აჭარასა და სამეგრელოში.

1. ჩაქურა-წითელი (ზედატანი).
2. შარვალი-წითელი შალის, არშით.
3. ყაბალახი-წითელი შალის, არშით.
4. ქმარი შალის.
5. ფეხსაცმელი (წულა)შავი.

დაცულია ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში

ქალის ზედატანი „სიხმა“ და დატეხილი ქვედაკაბა

ქალის ზედა ტანის ჩაცმულობაში ერთ-ერთი წამყვანი სამოსი იყო სიხმა. იგი ფაბრიკული ქსოვილისაგან (ხავერდი, სატინა, მაუდი, ფარჩა) მზადდებოდა. მის ფერს გემოვნებისა და ასაკის მიხედვით არჩევდნენ. იგი მჭიდროდ იყო მორგებული ქალის ტანზე. შესამკობად იყენებდნენ სხვადასხვა ფერის აბრეშუმის ყაითნებს, ფერად ძაფებს, ტისმებს. წელსქვედა ჩასაცმელი იყო დატეხილი კაბა. კაბის მასალად გამოიყენებოდა ნაზი ქსოვილები - ყანაოზი, ყუმაში და სხვა.

1. სიხმა - ქალის წელსზედა ჩასაცმელი.
2. დატეხილი კაბა - ქალის წელსქვედა ჩასაცმელი.

დაცულია ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში

საქორწინო კაბა

საქორწინო კაბა დამზადებულია აბრეშუმის ქსოვილისაგან, ყვითელი (სპილოს ძვლის) ფერისაა, მასზე გამოსახულია მრავალი ვარდისფერი მცენარე. კაბა ორი ნაწილისაგან შედგება: ზედა ნაწილის სახელოები მაქმანებითაა დამშვენებული, ხოლო ქვედა ნაწილი მრავალნაოჭიანია. საქორწინო კაბა ეკუთვნოდა დევერიშ-ბეგ ბეჟანიძის მეუღლეს სალიე შერვაშიძეს. კაბა განკუთვნილია ქორწილის მეორე დღისათვის. დაცულია ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში

სადედოფლო კაბა

სადედოფლო კაბა დამზადებულია მუქი ლურჯი ფერის ხავერდისაგან, დამშვენებულია ოქრომკედის ძაფის ნაქარგობით. მასზედ მჭიდროდ ამოქარგულია სტილიზებული ყვავილი, რომელიც ჩასმულია ტალღისებური ორნამენტით შეკრულ წრეში. წრეში ამოქარგულია ოქროს ძაფით პატარა წერტილები „კუმბილები“.

საქორწინო კაბა განკუთვნილი იყო პირველი დღისათვის. შიგნით ჩასაცმელად იყენებდნენ პერანგს „ბურუნჯულის“, რომელიც დამზადებული იყო აბრეშუმის ქსოვილისაგან. კაბა ეკუთვნოდა დევირმ-ბეგ ბეჟანიძის მეუღლეს სალიე შერვაშიძეს. დაცულია ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში

ბათუმის ბაზარი

ზღვისპირა პარკი

8. იტალიელი მოგზაურები ბათუმის შესახებ

1854 წელს ბათუმის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვან-
ვდის იტალიელი მოგზაური **გაბრიელე ბრინდიზი**, რომელიც
ბათუმში იმყოფებოდა, როგორც ის ამბობს, „შავიზღვისპირე-
თის რეგიონის უკეთეს გაცნობის მიზნით“. ბრინდიზი მიუთითებს,
რომ შავიზღვისპირეთში მიმდინარეობს საომარი მოქმედებები
ოსმალეთსა და რუსეთს შორის. ბათუმის მოსახლეობა პანიკა-
შია, ისინი ქალაქს ტოვებენ, რადგან ეშინიათ რუსეთის ჯარის
შემოჭრისა. ქალაქი თითქმის ცარიელია, იქ, ძირითადად, ჯა-
რისკაცები არიან და განლაგებულია სამხედრო ტექნიკა. ზღვის
სანაპიროს ჯარისკაცები იცავენ, ციხესიმაგრეებზე დგას ზა-
რბაზნები, რომლებიც მზად არიან ცეცხლი გაუხსნან ზღვაში
მცურავ ნებისმიერ ობიექტს. ბრინდიზი აღნიშნავს, რომ ოს-
მალეთის არმიაში ინსტრუქტორებად მომუშავე ბევრი ინგლი-
სელი, ფრანგი და ასევე იტალიელი ნახა. ისინი ჯარისკაცებს
ავარჯიშებენ დღეში რამდენჯერმე და ასწავლიან ხელჩართუ-
ლი ბრძოლის წესებს. რაც შეეხება ჩემს თანამემამულე ოთხ
იტალიელს, ამათგან ორი ქალაქ ვერონიდან იყო, ერთი – მილა-
ნიდან და ერთიც – ქალაქ ბარიდან. ისინი ბათუმში ჩამოვიდნენ
თურქეთის ჯართან ერთად, მონაწილეობა მიიღეს რამოდენიმე
საბრძოლო მოქმედებაში მათ მხარეზე. ოფიცრები მოთავსებუ-
ლნი იყვნენ კერძო სახლებში, ხოლო მეთაურები – შედარებით
კეთილმოწყობილ სასტუმროში. როგორც მე გავიგე, – ამბობს
ბრინდიზი, – აქაურ ხალხს, რომელსაც აჭარლებს ეძახიან და

ქართველების მონათესავეა, თურქეთის ხელისუფლება ნაკლებად ენდობა, რადგან შესაძლოა, ბრძოლის დროს მათი მოწინააღმდეგე მხარის პოზიცია დაიკავონ. ასეთი შემთხვევები ადრე ყოფილა. ბათუმში გაუთავისუფლებიათ ერთი კაცი, რომელიც დაუკავებიათ იმ დროს, როდესაც იგი რამდენიმე პიროვნებას რალაც საიდუმლო რუკას აძლევდა. ეს კაცი აჭარელი აღმოჩნდა, ხოლო სხვა დაკავებულები კი რუსეთის აგენტები აღმოჩნდნენ, რომლებიც საიდუმლოდ შემოსულან ბათუმის ტერიტორიაზე. ასეთი შემთხვევები ბევრი იყო და ამიტომაც ემინია თურქეთის ხელისუფლებას ადგილობრივი მოსახლეობის“.

ბრინდიზი ქალაქის შესახებაც ამბობს, რომ აქ არ მიმდინარეობს არავითარი მშენებლობა, ქალაქში მხოლოდ რამდენიმე მაღაზია მუშაობს. ბათუმის პორტში გაძლიერებული დაცვაა და იქ დგას თურქეთის საზღვაო საბრძოლო ხომალდები. სხვა სახის გემები ქალაქის პორტში თითქმის არ შემოდის. ასეთი 1853 წელს მხოლოდ ერთი თურქული გემი შემოვიდა, ხოლო 1854 წლის პირველ ნახევარში კი არც ერთი. მოსახლეობა, ძირითადად, დაკავებულია ჯარისკაცებისათვის დახმარების გაწევით, კერძოდ, მათთან მიაქვთ სურსათი, ტანსაცმელი და ეხმარებიან სხვადასხვა სამუშაოს შესრულებაში. ბრინდიზი იმასაც აღნიშნავს, რომ მისი იქ ყოფნის პერიოდში ბათუმში გაიმართა მხოლოდ ერთ ბაზრობა და მასში ძალიან ცოტა ხალხი ღებულობდა მონაწილეობასო.

1872 წლის ბათუმზე საინტერესო და მრავლისმთქმელ ჩანაწერებს ვპოულობთ იტალიელი მოგზაურისა და მეცნიერის კრისტიან მოროსთან. მორო ბათუმში ჩამოსულა 1872 წლის მარტში და აქ დარჩენილა იმავე წლის დეკემბრამდე, შემდეგ კვლავ იტალიაში გამგზავრებულია. მოროს მოუვლია მთელი ოსმალეთი, როგორც ხმელთაშუა ზღვის, ასევე შავი ზღვის სა-

ნაპიროები, ყოფილა ცენტრალურ ოსმალეთში. ბათუმში ყოფნისას ის ხშირად სტუმრობდა იტალიის კონსულს, მალმუზის. კრისტიან მორომ ნახა მშენებარე ობიექტები, გზები და ბათუმის სწრაფ ზრდაზე მიგვანიშნებს.

მორო იმასაც ამბობს, რომ ბათუმი თავისი პორტის მოხერხებულობის გამო ევროპელების ყურადღების ცენტრშია, რომ ბათუმში ფუნქციონირებს ევროპული სანაოსნო საზოგადოებათა სააგენტოები. ასევე, 60-იან წლებში ქალაქში დაარსებულა ევროპული სავაჭრო საზოგადოებანი. ასეთივე საზოგადოებები არსებობდა, აგრეთვე ოსმალეთის თითქმის ყველა დიდ ქალაქში. ბათუმში დაარსდა აგრეთვე პეტერბურგის სადაზღვევო კომპანიის განყოფილება. რუსები ამკარად აქტიურობდნენ ბათუმთან დაკავშირებით. ეს არ მოსწონს ოსმალეთის ხელისუფლებას და ცდილობს, შეზღუდოს მათი აქტიურობა. მათ სურთ, არსებული რუსული ორგანიზაციები გააკონტროლონ და ჩარჩოებში მოაქციონ. თვით ოსმალეთის ხელისუფლება ცდილობს კავშირების დამყარებას რუსეთთან. ამ მიმართულებით გახსნილია ოსმალური სავაჭრო სააგენტოები რუსეთის შავიზღვისპირეთის ქალაქებში, ასევე, თვით პეტერბურგსა და მოსკოვშიც. მორო აღნიშნავს, რომ „ბათუმის მოსახლეობა 4 ათასზე მეტ ორივე სქესის ადამიანს ითვლის. ამას თუ დავუმატებთ ქალაქში დროებით საცხოვრებლად ჩამოსულთა რიცხვს, რომელიც საკმაოდ დიდი იყო, მაშინ კიდევ უფრო გაიზრდება ქალაქის მოსახლეობა“. მორო აღნიშნავს, რომ „ბათუმის მკვიდრი მოსახლეობა ოსმალები, აჭარლები და ლაზები არიან, აგრეთვე – აფხაზები, ჩერქეზები, სომხები და ბერძნები. აფხაზები ბათუმის მიდამოებში სახლობენ ნურის ტბის მიდამოებში“. მორო ვარაუდობს, რომ აფხაზთა რაოდენობა შეადგენს 300-ზე მეტ ოჯახს. იგი აღნიშნავს, რომ „ბათუმის მოსახლეობა

ლაპარაკობს ოსმალურ, ქართულ და ბერძნულ ენებზე. მორო ჩაცმულობაზეც საუბრობს და ამბობს, რომ აჭარლების, ლაზე-ბის, ჩერქეზების და აფხაზების ჩაცმულობა ერთნაირია. ისინი ატარებენ ჩოხა-ახალუხს, აჭარლებს უყვართ წითელი ფერის ნაჭრისგან შეკერილი ჩოხა, ლაზებს – ცისფერი, ხოლო ჩერქე-ზებსა და აფხაზებს – თეთრი.

თავზე ახურავთ დიდი ბოხოხი ქუდეები, ქამარზე უკეთიათ ხა-ნჯლები, ზოგ აფხაზს კი ხმალიც ჰქონდა მიმაგრებული. მოროს აზრით, აჭარლები ამაყი ხალხია, უყვართ სეირნობა და დროს ტარება, თუმცა გასართობი ადგილები თითქმის არ არსებობს. ასევე შეიძლება ითქვას აფხაზებზე. ოსმალები მკვეთრად გან-სხვავდებიან მათგან. მათ აცვიათ ფართო შარვლები, მოკლე პი-ჯაკები და თავზე ახურავთ წონოლა ქუდეები. მათი ტანსაცმელი ფერადია. რაც უფრო ფერადია ტანსაცმელი, ეს იმას ნიშნავს, რომ მისი მფლობელი კოხტა და მდიდარი კაცია, ხოლო შავი ფე-რის მატარებელი კაცი ღარიბია. ქალაქში არსებული სავაჭრო დუქნები, ძირითადად, ოსმალთა ხელშია. იქ ვაჭრობენ ყველაფ-რით, განსაკუთრებით გემებით შემოტანილი საქონლით. გემე-ბი კი ბევრი შემოდის ბათუმის პორტში. გემებიდან საქონლის გადმოტვირთვას, ძირითადად, აწარმოებენ სომხები, ბერძნები და ბათუმის მეზობლად მდებარე ქართული კუთხეებიდან ჩამო-სული სეზონური მუშები. ქალაქში არსებობს სახელოსნოები, სადაც ძირითადად აჭარლები, აფხაზები და ჩერქეზები მუშაო-ბენ. დიდი გასაყალი აქვს ცივ იარაღს, ხანჯლებს, ხმლებს. ასეთ იარაღს იძენენ როგორც ბათუმის მკვიდრნი, ასევე მოსულე-ბიც. ბათუმში გასაყიდად ჩამოაქვთ, აგრეთვე, ცეცხლსასრო-ლი იარაღი, რომელსაც ბათუმის მხარის სოფლებში ამზადებენ. იარაღს საიდუმლოდ, კონტრაბანდულად ყიდნიან, რადგან მის პოვნაზე პატრონს დიდი ჯარიმა ან საპატიმრო ელის. იარაღს

აჭარული სამოსი

აჭარული სამოსი

ჩაცმულობა

აფხაზებიც ამზადებენ და ფარულად ყიდიან. ხშირია მკვლელობებიც. სისხლის ალების წესი მთელი ძალით მძვინვარებს. გახშირდა ყაჩაღობაც. აგვისტოს თვეში (1872 წ.) ყაჩაღებმა შეძლეს ბათუმის პორტში მდგომი გემის გაძარცვა, ფული და საქონელი წაიღეს, ყაჩაღებს ჯარისკაცები დაედევნენ, ატყდა ორმხრივი სროლა, რამდენიმე ყაჩაღი და ჯარისკაცი დაიღუპა, სხვებმა მიმალვა მოასწარეს. ამის გამო გემის კაპიტანმა უკმაყოფილება გამოთქვა და ცენტრალურ ხელისუფლებასთან უჩივლა ადგილობრივ მმართველს. იგი გაათავისუფლეს და მის ნაცვლად სხვა დანიშნეს. როგორც გავიგე, ახლად დანიშნული პიროვნება ჩერქეზი ყოფილა. მორო ამბობს, რომ “ბათუმელი ქალები ჩადრით დადიან და ნაკლებად თუ გამოჩნდებიან ქუჩაში, ძირითადად სახლში სხედან. აჭარლები მხიარული ბუნებისანი არიან – უყვართ სიმღერა და ცეკვა, რასაც ვერ ვიტყვით ოსმალებზე, რომლებიც ადრე დილიდან გვიან საღამომდე ვაჭრობენ. აჭარლებს ოსმალები არ უყვართ, მტრულად არიან, ასევე ითქმის ლაზებზეც. ლაზები ბათუმში მხოლოდ რამდენიმე დღით რჩებიან და შემდეგ მიდიან ტრაპიზონის მხარეში, სადაც მათ აქვთ სახლები და მიწის ნაკვეთები. მორო აღნიშნავს, რომ ბათუმი ძალიან გაუნათლებელი ქალაქია. ქალაქში არ ფუნქციონირებს არც ერთი სკოლა. ბავშვებს სახლში აძლევენ ცოდნას მშობლები, რა თქმა უნდა, თუ ისინი წერა-კითხვის მცოდნენი არიან, მაგრამ ასეთები ძალიან ცოტაა. ქალაქი, ძირითადად, ვაჭრობით ირჩენს თავს. ზოგი ბათუმელი ცდილობს, თავისი შვილი სასწავლებლად სხვა ქალაქის მედრესეში გაგზავნოს და ამას ახერხებს კიდეც. ბათუმელებმა სთხოვეს ქალაქის მმართველს ქალაქში სასწავლებელი გაეხსნა, ისიც დაჰპირდა ამ საკითხის მოგვარებას. ბათუმელმა იტალიელმა კონსულმა მალმუზიმ ქალაქის ცენტრში დაიქირავა შენობა, სადაც ბავშვებს

ასწავლიდნენ წერა-კითხვას, მაგრამ ეს სასწავლებელი დახურეს, რადგან იქ სწავლა მიმდინარეობდა არაოსმალურ ენაზე, რაც ხელისუფლებამ სახიფათოდ მიიჩნია“.

შემდეგ მორო საუბრობს ბათუმის აუტანელ ჰავაზე: „ბათუმი ცხოვრებისათვის ძალიან მძიმე ქალაქია, ყველა ცდილობს, ქალაქი ზაფხულობით დატოვოს, ხშირია გადაუდებელი წვიმები. ქალაქში არ არსებობს არც ერთი სამკურნალო დაწესებულება, მკურნალობენ ხოჯები, ექიმბაშები და ასეთი მკურნალობა მსხვერპლით მთავრდება. ექიმბაშები, ძირითადად, ბერძნები არიან. ქალაქში ხშირია სიკვდილიანობა, ამიტომ ქალაქი სავსეა სასაფლაოებით, ყველა ქუჩა სასაფლაოსთან მთავრდება. მორო ამბობს, რომ მიუხედავად ამისა, ქალაქი მაინც იზრდება და სახლდება“.

ვფიქრობთ, ეს ძალიან საინტერესო ცნობებია.

XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან ბათუმში გახშირდა უცხოელების ვიზიტები, ხოლო XX საუკუნის დასაწყისიდან იგი თითქმის ყოველთვიური გახდა. ასევე ხშირად მოგზაურობდნენ ისინი საქართველოს სხვა მხარეებში და საინტერესო ჩანაწერებს აკეთებდნენ. ამჯერად მკითხველი ბევრ ახალ, ჯერ კიდევ უცნობ მასალას გაეცნობა იმ პერიოდის საქართველოს შესახებ. ისიც უნდა ითქვას, რომ ეს ის დროა, როდესაც ბათუმი ეკონომიკურად წინაურდება – ქალაქში ფუძნდება უცხოური სავაჭრო და სამრეწველო ფირმები და ამდენად მოხშირდა უცხოელების ვიზიტებიც. ისინი მარტო ქალაქის ეკონომიკურ განვითარებას როდი აკვირდებოდნენ, ისინი სწავლობდნენ მთელი კუთხის ცხოვრებას, მათი შეხედულებები პირად დაკვირვებებს ეყრდნობოდა და ამდენად, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, მაგრამ ზოგიერთ შეფასებებში მათი მოსაზრებები კრიტიკულ მიდგომას საჭიროებს ტენდენციურობის, ზოგჯერ არაობიექტურობის გამოც.

9. ნორვეგიელი მოგზაური მარტინ გროსო ბათუმის შესახებ

1898 წლის ბათუმის შესახებ საუბრობს ნორვეგიელი მოგზაური **მარტინ გროსო**. იგი ფრანგული გემით – „პარიზი“ – ბათუმში ჩამოსულა 1898 წლის 16 აპრილს და 4 მაისს ქალაქიდან გამგზავრებულია. მისი ჩამოსვლის მიზანი იყო შავიზღვისპირეთის მონახულება და აქ არსებული საზოგადოებრივი მდგომარეობის შესწავლა. გროსო ამბობს, რომ იგი პროფესიით ისტორიკოსია და სანამ აქეთ გამოემგზავრებოდა, შეისწავლა აქ არსებული ისტორიული ვითარება. იგი აღნიშნავს, რომ „ბათუმი ადრე საქართველოს შემადგენლობაში იყო, შემდეგ ის თურქებმა მიი-საკუთრეს, რუსეთ-თურქეთის ომის დროს ქალაქი რუსეთის კუთვნილება გახდა და ქალაქში რუსული კანონები მოქმედებს. უპირველეს ყოვლისა, რაც ბათუმში თვალში მოგხვდება, ეს არის მოსახლეობის მხრივ ქალაქის სიჭრელე – ერთმანეთში ირევიან რუსები, სომხები, ბერძნები, თურქები, ქართველები, ქურთები და კიდევ სხვა ეროვნების წარმომადგენლები“. ეს ფაქტი გიდმა შეიძლება, მოუთხროს ტურისტს ბათუმის, როგორც ტოლერანტული ქალაქის, დახასიათებისას. ჩვენი ტოლერანტული დამოკიდებულება სხვა ერების მიმართ არ არის დღეს აღმოცენებული, ეს ჩვენ სისხლში გვაქვს გამჯდარი ოდიოტანვე.

„ბათუმი შეიძლება ითქვას, სავაჭრო და სამრეწველო ქალაქია. აქ ქალაქის ცენტრში ბევრი სავაჭრო ობიექტია. ვაჭრობენ ყველაფრით, დაწყებული პროდუქტიდან, დამთავრებული საბ-

რძოლო იარაღით. ასევე, ბევრია სახელოსნო. აქ ამზადებენ სპილენძის ნაკეთობებს, საყოფაცხოვრებო ნივთებს, აბრებს ქუჩებზე წარწერისათვის. ზღვის სანაპიროზე განლაგებულია სამრეწველო ობიექტები, რომლებიც ამზადებენ ნავთის გა-
დასაზიდ ტარას. ამ სამრეწველო ობიექტების მფლობელებს აქვთ ზღვასთან ახლოს დიდი საწყობები მოწყობილი, სადაც ინახება ქარხანაში დამზადებული პროდუქცია. ასევე, ყველა მფლობელს, თავისი ქარხნიდან ნავმისადგომამდე გაყვანილი აქვს რკინიგზის ხაზი, რათა იოლად განახორციელონ ნავთის გემებზე გადატვირთვა. საინტერესოა ერთი გარემოება, რომ ქალაქის ხელისუფლებას აქვს დაწესებული ეკოლოგიური გა-
დასახადი და ისინი საწარმოების მფლობელებს ზღვის სანაპი-
როსთან ახლოს, რკინიგზის ხაზის გაყვანისთვის, ყოველთვიურ გადასახადს ახდენენ, მაგრამ ბოლო დროს, საწარმოების მფლობელებმა, როგორც ჩანს, მოისყიდეს ბათუმის ოკრუგის ხელმძღვანელობა და მათაც გადაწყვიტეს, ამისათვის მიზერუ-
ლი თანხა დაენესებინათ“... გროსო მიუთითებს, რომ ბათუმი
ენით აუწერელი ბიუროკრატიული ქალაქია. აქ მცირე საქმეს
ვერ გააკეთებ, ყოველ ნაბიჯზე ბიუროკრატიულ ბარიერს
აწყდება ადამიანი. აქ პატარა ფურცლისთვის შეიძლება, მთელი
თვე გალოდინონ და არც მერე გააკეთონ საქმე. ასეთი მსგავსი
მე არ შემხვედრია არსად, მსოფლიოს არც ერთ ადგილას. რო-
გორც ეტყობა, ეს არის რუსული ბიუროკრატიული აპარატის
მუშაობის სტილი. როგორც აქ გავიგე, რუსებს ასეთი მართვის
წესი დანერგული აქვთ, როგორც ცენტრში, ასევე კოლონიებში.
აქ, თუ ბევრი ფული არ გაქვს, ძალიან ძნელია საქმის გაკეთე-
ბა. მექრთამეობა თავისი ზეობის მწვერვალზეა. ქრთამს იღებს
ყველა, დაწყებული ჯარისკაცით, დამთავრებული ოკრუგის ხე-

ლმძღვანელობით. ამიტომაც არის, რომ ქალაქს მოაწყდა ყველა ჯურის კომერსანტი, ვაჭარი. ისინი ქრთამის საშუალებით ხელში იგდებენ საუკეთესო მიწის ნაკვეთებს ქალაქის ცენტრალურ ადგილას. იყო ერთი ასეთი შემთხვევა: ერთ თურქს უნდოდა ქალაქის ცენტრში აბანოს აშენება, მაგრამ ამის ნება არაფრით არ მისცეს, იმიზეზებდნენ, იმ ადგილას არ შეიძლება მშენებლობაო, ბოლოს მან ქალაქის ხელმძღვანელს მისცა ქრთამი და თურქმაც წამოიწყო მშენებლობა. ასეთი შემთხვევები ბევრია. ბათუმში მე შეეხვდი ერთ ქართველს, გვარად ბაქრაძეს, რომელმაც მითხრა, რომ რუსები ნამდვილი ყაჩაღები არიან, პირზე მარტო ფული აკერიან, ავინრობენ ყველა სხვა ეროვნების წარმომადგენლებს, მათთან ახლოს გარიგებაში იმყოფებიან სომხები და ბერძნები. სომხები ცდილობენ, ყველაფერში ასიამოვნონ რუსებს და ისინიც უფასებენ მათ, აბა, ნახეთ, ქალაქის ცენტრი მხოლოდ სომხებმა, რუსებმა და ბერძნებმა დაიპყრეს, იქ ქართველებს არ უშვებენ და ეს მაშინ, როდესაც ბათუმი ყოველთვის იყო ისტორიულად ქართული ქალაქი და აქ მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ... გროსო ზღვისპირა პარკზე საუბრობს და აღნიშნავს, რომ ბათუმის ზღვისპირა პარკის მშენებლობა ჯერ არ დამთავრებულა, იქ კიდევ მიმდინარეობს სამუშაოები. ზღვისპირა პარკის სიახლოვეს გადის რკინიგზის რამდენიმე ხაზი და ეს დიდ დისკომპორტს უქმნის პარკში მოსეირნე ხალხს“...

ასეთია, ნორვეგიელის თვალით დანახული ბათუმი.

10. თურქი ახმედ ბაი ბათუმის შესახებ

1857 წლის ბათუმის შესახებ საინტერესო და ბევრისმთქმელი ცნობები დატოვა თურქმა მოგზაურმა და **კაპიტანმა ახმედ ბეიმ**. იგი ბათუმში დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა. ახმედ ბეი სიამაყით აცხადებს, რომ იგი ოსმალთა და იმყოფება ისეთივე ოსმალთა პროვინციაში, როგორიცაა ტრაპიზონისა და ბათუმის სანჯაყები. მართალია, ბათუმის სანჯაყი დასახლებულია აჭარლებით, რომლებიც ადრე ქრისტიანებიც კი ყოფილან, მაგრამ ეს დიდი ხნის წინ იყო და დღეს ეს მხარე სრულიად შერწყმულია ოსმალეთის სახელმწიფოსთან. ახმედ ბეი საუბრობს თანზიმათის შესახებ და აღნიშნავს, რომ თანზიმათს ვერ შეეგუა ბათუმის სანჯაყში მცხოვრები ზოგიერთი მუქთახორა პიროვნება, ასეთები ტოვებენ თავიანთ საცხოვრებელს და სხვაგან მიდიან. ახმედ ბეი არ მალავს, რომ მოწინააღმდეგენი უმეტესად აჭარლები არიან. მართალია, ოსმალთა კაპიტანი არ ამბობს, მაგრამ ფაქტია, რომ ამან მკვეთრად შეამცირა ქალაქის მოსახლეობა. ბათუმის ყურეს აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ხალხით იყო სავსე, ამჯერად თითქმის ცარიელია. ახმედ ბეი საუბრობს, რომ ის თვითონვე შეესწრო ფაქტს, თუ, როგორ მიდიოდნენ ქალაქში დასასახლებლად ოსმალეთის სხვადასხვა გუბერნიიდან ხალხი. მიტოვებულ სახლებს ბათუმის ხელისუფლება აღრიცხავს და შემდეგ სხვას გადასცემს მიყიდვის წესით. არის შემთხვევები, როდესაც თვითონ ბათუმელი მოქალაქე ყიდის თავის სახლს მოსულზე. საინტე-

რესოა ისიც, რომ ახალმოსულებს შორის ახმედ ბეი ასახელებს ჩერქეზებს და აფხაზებს, რომლებიც, ძირითადად, ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში ცხოვრობდნენ. ახმედ ბეი აღნიშნავს, რომ ბათუმში დგას ოსმალეთის სასაზღვრო ჯარი, რომელიც 16.000 კაცს მოითვლის. მათთვის აგებულია ქალაქის ტერიტორიაზე დიდი ყაზარმები, ხოლო ამ ჯარის სარდლობისთვის – შტაბბინა. ხმელეთიდან ქალაქი გამაგრებულია პალისადითა (ძველებურ სიმაგრეში წანვეტებული მორებისაგან გაკეთებული თავდაცვის მესერი) და თხრილებით. ახმედ ბეის მიხედვით, ბათუმი შედგება რამდენიმე ათეული ხის სახლისგან, არის აგრეთვე სულ 7 ორსართულიანი სახლი, სავაჭრო დუქანი და ახის მეჩეთი.

11. ზრანგები ბათუმში

1810 წლის ბათუმისა და მისი შემოგარენის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანვდიან ფრანგები **ლუი კუპერი და მარსელ ფრონტრიე**. მათი ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ ისინი ბათუმში ყოფილან 1810 წლის ოქტომბერში. ისინი მიუთითებენ, რომ თურქებმა ბათუმში დაიწყეს კეთილმოწყობითი სამუშაოები, მაგრამ ბოლომდე ვერ მიიყვანეს. ფრანგები აღნიშნავენ, რომ მუშებს შორის ზანგებიც არიან, ისინი გასაუბრებიან მათ და შეუტყვიათ, რომ ზანგები მოვიდნენ ჩრდილო აფრიკიდან, რამდენიმე მათგანი კიდევაც დასახლდა ბათუმში. თურქეთის ხელისუფლებამ მათ ამის ნება დართო. თურქების ბათუმელი ხელმძღვანელისათვის აიგო ხის ორსართულიანი შენობა. ბათუმის ხელმძღვანელი ერთი ჩასუქებული, არასიმპათიური ადამიანი ყოფილა. როგორც თვითმხილველი აღნიშნავს, ის ხშირად გადიოდა ქალაქიდან და დიდხანს არ ბრუნდებოდა უკან. ამის გამო უკმაყოფილო მოსახლეობა საჩივრებს გზავნიდა სტამბულის ხელისუფლებასთან. „ჩვენი იქ ყოფნის დროს ბათუმში მოხდა საზარელი მკვლელობა, ეჭვიანობის ნიადაგზე ქმარმა ცოლს ყელი გამოლადრა და მოკლა ქალის საყვარელი და მისი ოჯახის წევრები. ეს კაცი დააკავეს და გაასამართლეს სპეციალურად სტამბულიდან ჩამოსულმა მოსამართლეებმა.

სასამართლო პროცესი ქალაქის მთავარ მოედანზე გაიმართა და მას მთელი ბათუმისა და მისი შემოგარენის მოსახლეო-

ბა დაესწრო. მოსამართლემ ხალხს მიმართა, თუ რა სახის განაჩენი გამოეტანა. მოსახლეობამ დაიყვირა, რომ მკვლეელი უნდა ჩამოახრჩოთო. მართლაც, მკვლეელი იქვე, ბოძზე ჩამოკიდეს და ორი დღის განმავლობაში ასე დატოვეს, შემდეგ ჩამოხსნეს, მაგრამ არ ვიცით, სად დამარხეს...”

ფრანგები აღნიშნავენ, რომ ბათუმის პორტში გემები ხშირად შემოდიან და ქალაქში შემოაქვთ სხვადასხვა სახის საქონელი. ჩანაწერების დანარჩენი ადგილები ეძღვნება შავიზღვისპირეთის სხვა ადგილებს, რა თქმა უნდა, ისიც საყურადღებოა და საინტერესო მკვლევართათვის.

1865 წლის ბათუმის შესახებ თავის ჩანაწერებში საუბრობს ფრანგი მოგზაური **დიდიე ვილიენი**. იგი ბათუმში ჩამოსულა სტამბულიდან და რამდენიმე დღის შემდეგ გემით გაემგზავრა რუსეთის მიმართულებით. როგორც ირკვევა, ვილიენისათვის ცნობილი გახდა ის, რომ ოსმალეთის სულთანმა აბდულ აზიზმა 1863 წელს გამოსცა ფირმანი, სადაც მითითებული იყო ბათუმის ნავსადგურის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ახალი ქალაქის აშენების შესახებ, რომელიც იქნება ლაზისტანის საფაშოს ცენტრი, მისივე ინფორმაციით, ახალი ქალაქის გასაშენებლად ქალაქის ტერიტორიაზე გამოიყო რამდენიმე ათასი კვადრატული მეტრი, რომელიც ყველა მიმართულებით ქუჩის გაყვანით უნდა დაიყოს ნაწილებად. ქუჩის სიგანე 12 მ. უნდა ყოფილიყო, მოხერხებულ ადგილას უნდა აშენებულიყო მეჩეთი. ახალი ქალაქის ტერიტორიის ათვისების მიზნით ნებისმიერ მსურველს შემსუბუქებული გადასახადის საფუძველზე ეძლეოდა მიწის ნაკვეთი. ამას შედეგად ის მოყვა, რომ 1864-1865 წლებში ოსმალეთის შიდა გუბერნიებიდან ბათუმს მოაწყდა მიწის შეძენის

მსურველთა დიდი ნაკადი. განსაკუთრებით ბევრი მოვიდა სტამბულისა და ტრაპიზონის მხრიდან, იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც სტამბულში და ტრაპიზონში ფლობდნენ უძრავ და მოძრავ ქონებას და აქაც სურდათ მიწის შეძენა. მოსულებს შორის იყვნენ სომხები და ბერძნები, თუმცა მათ მთავრობა ოსმალებთან შედარებით, ურთულებდა საქმეს. ბათუმში საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოვიდნენ ლაზები და სხვა ქართველური მოდგმის ხალხი. მათაც სურთ მიწის შეძენა და კიდევაც ახერხებენ ამას.

გიდებს თავისუფლად შეუძლიათ ესაუბრონ ტურისტებს ბათუმში ინვესტირების დადებით მხარეებზე; შეუძლიათ აღნიშნონ, რომ ბათუმში ინვესტირება არ არის ახალი ამბავი ბათუმისთვის, შორეულ წარსულში აქ დასახლებით ბევრი უცხოელი ინტერესდებოდა.

ვილიენი მიუთითებს, აგრეთვე, ბათუმში არსებულ უცხოეთის წარმომადგენლობის შესახებაც, ის ახსენებს რუსეთის კონსულს, ჯუდიჩს, რომელსაც ბათუმში ლამაზი სახლი აუშენებია. სწორედ მასთან იყრიდნენ თავს რუსეთიდან წამოსული მისიონერები, თუ ცალკეული პირები. ამ სახლს ყოველთვის უთვალთვალებდნენ ოსმალეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები და იქიდან გამოსულ პირებს „ფეხდაფეხ მისდევდნენ“. ასევე ბათუმში იყო ინგლისის კონსულის სახლიც, რომლის ხშირი სტუმრები ამჯერად ოსმალეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები იყვნენ.

ვილიენი აღნიშნავს, რომ „ბათუმში გამოცოცხლებულია საზღვაო ნაოსნობა. ბათუმის პორტში, რომელიც ერთ-ერთი მოხერხებული ადგილია მთელ შავიზღვისპირეთში, ხშირად შედიან უცხოეთის სახელმწიფოების ხომალდები. როგორც აქაურები ამბობენ, ბევრი გემი შემოვიდა ინგლისიდან, იტალიიდან, სა-

ფრანგეთიდან“. მეტ ცნობებს ვილიენი არ გვანვდის. ის აღნიშნავს, რომ ორი კვირით (მისი ნაამბობიდან 15 დღე ყოფილა იგი ბათუმში) იმყოფებოდა ბათუმში და შემდეგ გემით გაემგზავრა რუსეთის მიმართულებით და საუბრობს ამ მოგზაურობაზე და რუსეთის ქალაქებში შექმნილ მდგომარეობაზე.

როტშილდის ქარხნის დირექტორი, ფრანგი გიონი

ზემოთ ითქვა, რომ აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების შემდეგ (1878 წ.) შეიქმნა ბათუმის ოლქი, რომელიც უშუალოდ შევიდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. შეერთებიდან ორი ათეული წლის შემდეგ ბათუმი დიდ ნავსადგურად და მთავარ საექსპორტო პუნქტად იქცა. ქალაქში მტკიცედ დამკვიდრდა **როტშილდის, მანთაშევის, ნობელის და, სხვა მონოპოლისტი გაერთიანებები**. მათ კონტროლს დაექვემდებარა იმ დროისათვის ტექნიკურად საუცხოოდ აღჭურვილი სანარმოები, რაც, ძირითადად, განსაზღვრავდა ბათუმის ოლქის კომერციულ პროფილს. მათგან აღსანიშნავია როტშილდის ქარხანა. ქარხნის დირექტორი ფრანგი გიონი, სამუშაოზე იღებდა მხოლოდ ქართველებს. მისი აზრით: „ქართველები კეთილსინდისიერი მუშები არიან და ყოველთვის დროულად ასრულებენ მათზე მინდობილ საქმეს“. ამიტომაც იყო, რომ როტშილდის ქარხანაში მუშა-მოსამსახურეები ქართველები იყვნენ. გიონი რატომაც არ სწყალობდა რუსებს. მისი თქმით: „რუსები გამოირჩევიან საქმისადმი ზერელე დამოკიდებულებით“. ამის გამო ფრანგი გიონი აითვალისწინა ბათუმის ოლქის ხელმძღვანელობამ.

ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორთან გამართულ თათბირებზე რუსი ჩინოვნიკები თავს ესხმოდნენ ქართველებს და უწოდებდნენ მათ ყაჩაღებსა და ბუნტისთავეებს. ისინი მოითხოვდნენ, რომ შემცირებულიყო ქართველ მუშათა რაოდენობა ფაბრიკა-ქარხნებში, დირექტორებს ავალებდა, შეემცირებინათ ქართველები და მათ ნაცვლად სამუშაოზე მიეღოთ მხოლოდ რუსები. ხელისუფლების ასეთი შოვინისტური ქმედების წინააღმდეგ გამოდიოდა გიონი და აკრიტიკებდა მას. ის ამბობდა, რომ ჩინოვნიკები არ იცნობდნენ ქართველებს და ამიტომ ცდილობენ, ლაფში ამოსვარონ ისინი. აღნიშნავდა, რომ ქართველები კეთილსინდისიერად ასრულებენ სამუშაოებს და რომ როტმილდის ქარხანა მსოფლიო ბაზარზე მონივნავე პოზიციებს იჭერს, ეს ქართველების დამსახურებაც არის. ამით გაბოროტებული ბათუმის ოლქის ხელმძღვანელობა თავს ესხმოდა გიონს, უწოდებდა მას ქართველების აგენტს და აბეზღებდა კავკასიის მეფისნაცვალთან, რომელსაც სთხოვდნენ, ყველაფერი ელონა „ამ ფრანგის თავიდან მოსაშორებლად“. 1901 წლის 16 აპრილს ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორთან გამართულ თათბირზე, ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ გიონი და გუბერნატორის თანაშემწე მორდიუკოვი. გიონმა მორდიუკოვს კაცთმოძულე უწოდა, თავის მხრივ კი მორდიუკოვმა თქვა, რომ „ბათუმის ოლქი უშუალოდ შედის რუსეთის იმპერიაში და ვილაც უცხოელების მოსაზრებას ანგარიშს არ გავუწევთ“. შეიძლება ესეც არის მიზეზი იმისა, რომ როტმილდის ქარხანაში გაძლიერდა სოციალ-დემოკრატიული გაერთიანება. ყველა გაფიცვა, რომელიც კი გაიმართა როტმილდის ქარხანაში, მუშების გამარჯვებით დამთავრდა. ქარხნის დირექტორი – გიონი ყველა ძირითად მოთხოვნას უსრულებდა მუშებს.

ფრანგი გიმარში და 1905-1907 წლების რევოლუცია

1905-1907 წლების რევოლუციის დროს გააქტიურდნენ პოლიტიკური პარტიები. განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ **სოციალ-დემოკრატები და სოციალ-ფედერალისტები**. ისინი ხშირად უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს. მათ შორის იმართებოდა პოლიტიკური დისკუსიები. მეტად საინტერესოა ის გარემოება, რომ ბათუმის სოციალ-ფედერალისტური პარტიის წევრი ყოფილა ფრანგი გიმარში, რომელიც კარგად საუბრობდა როგორც ქართულად, ასევე რუსულად. 1905 წლის 24 აგვისტოს, ბათუმში, მარინის პროსპექტზე (დღევანდელი მემედ აბაშიძის გამზირი) მდებარე ერთ სახლში გაიმართა საიდუმლო დისკუსია, რომელშიც მონაწილეობას ღებულობდნენ სოციალ-დემოკრატები და სოციალ-ფედერალისტები. დისკუსიაში აქტიურად იყო ჩაბმული ფრანგი გიმარში. ის მოუწოდებდა პარტიებს, მუშაობა ეწარმოებინათ ეროვნული კუთხით და გაემართათ მიტინგები, სადაც დააყენებდნენ ეროვნულ საკითხებს. მართალია, ფრანგის ამ მოსაზრებებს არ დაეთანხმნენ, მაგრამ ის ფაქტი, რომ ფრანგი აყენებდა ეროვნულ მოთხოვნებს, მისასალმებელი იყო. გიმარში დაიღუპა 1905 წლის 30 ნოემბერს, ბათუმში გამართული საბარეკადო ბრძოლების დროს. აი, რას წერდა მის შესახებ სოციალ-ფედერალური პარტიის წევრი, დავით მესხიშვილი 1905 წლის 10 დეკემბერს: „მეტად ცუდი ამბავი მოხდა. ბრძოლების დროს (იგულისხმება 1905 წლის 30 ნოემბერი – ო. გ.) დაიღუპა ჩვენი მეგობარი ალექს გიმარში. ის ყოველთვის პრინციპულობით გამოირჩეოდა. უყვარდა საქართველო და იბრძოდა მისი სიკეთისათვის. ჩვენთვის ის იქნება მაგალითის მომცემი ბედნიერი მომავლისათვის ბრძოლაში“.

ფრანგი რეფლერი და კათოლიკური მოძრაობა ბათუმში

ბათუმში ფრანგების სახელთან დაკავშირებულია კიდევ ერთი მეტად მნიშვნელოვანი და საყურადღებო მოვლენა. **ეს შეეხება კათოლიკურ მოძრაობას 1908-1916 წლებში.** ბათუმში მე-20 საუკუნის დასაწყისში ბევრი კათოლიკე ცხოვრობდა. ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორი და მისი აპარატი ყოველნაირად ცდილობდა, ხელი შეეშალათ კათოლიკური მოძრაობისათვის. პოლიტიკურ დაბეზლებაში ხშირად ფიგურირებდნენ ბათუმში მცხოვრები ფრანგი მოქალაქეები, რომლებიც ბათუმელ ქართველ კათოლიკეებში ეწევიან პროპაგანდისტურ საუბრებს კათოლიკურ წეს-ჩვეულებებზე. მათგან ერთ-ერთი ყველაზე აქტიურია კათოლიკე ფრანგი, სმეკალოვის ქუჩაზე მცხოვრები ვინმე რეფლერი. ის ხშირად ხვდება ქართველ კათოლიკეებს და მათთან ატარებს საუბრებს. 1910 წლის 15 თებერვალს, გუბერნატორისადმი მიწერილ წერილში საუბარი იყო სმეკალოვის ქუჩაზე, რეფლერის სახლში გამართული შეხვედრის შესახებ, რომელშიც მონაწილეობას ღებულობდნენ კათოლიკეები თბილისიდან და ქუთაისიდან. შეკრების დროს იყო საუბარი საქართველოს წარსულზე, რუსეთის იმპერიის უარყოფით გავლენაზე და ა. შ. ხოლო 1910 წლის 4 მარტს იმავე გუბერნატორის სახელზე მიწერილ წერილში ნათქვამია, რომ კათოლიკეების შეხვედრებს ფრანგ რეფლერის ბინაზე აქვს სისტემატური ხასიათი. მათი მიზანია ბათუმში კათოლიკური ცხოვრების გააქტიურება. ასევე, მათ სურთ, ბათუმი გადაიქ-

ცეს კათოლიკური მოძრაობის ერთ-ერთ ძირითად ცენტრად. ამას ისინი იმით ამართლებენ, რომ აქ მოქმედებს ერთ-ერთი ძლიერი კათოლიკური ეკლესია.

ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორის დავალებით, შეიქმნა ჯგუფი, რომელსაც დაავალა, შეედგინა სპეციალური სამოქმედო პროგრამა. პროგრამაში გათვალისწინებული იყო ბევრი ღონისძიება, რომელიც შეაფერხებდა კათოლიკურ მოძრაობას.

გარდა იმისა, რომ კათოლიკეები იკრიბებოდნენ ფრანგ რეფლერთან, ამასთან ხშირად აკრავდნენ ანტისახელმწიფოებრივი მიმართულების პროკლამაციებს, სადაც მხილებული იყო მეფის რუსეთის შოვინისტური მიზნები და ქმედებანი – ხელი შეეშალათ ბათუმში კათოლიკური მოძრაობისათვის. ერთი ასეთი პროკლამაცია პოლიციამ ნახა ლორის-მელიქოვის ქუჩაზე 1911 წლის თებერვალში. ამ პროკლამაციის შესახებ სამხედრო გუბერნატორი ავალებდა პოლიცმეისტერ როჟანოვს, გამოიძიოს, თუ ვისი ნამოქმედარი უნდა ყოფილიყო იგი. როჟანოვი საპასუხო წერილში 1911 წლის 25 თებერვალს აცნობებს გუბერნატორს შემდეგს: „გაცნობებთ, რომ ლორის მელიქოვის ქუჩაზე გამოკრული პროკლამაციის ავტორები უნდა იყვნენ ბათუმელი კათოლიკეები. ჩვენთვის ცნობილია ის ფაქტი, რომ მათ ხელმძღვანელობს ბათუმის მოქალაქე ფრანგი რეფლერი, რომლის სახლი, სმეკალოვის ქუჩაზე, გადაქცეულია ბათუმელი კათოლიკეების თავშეყრის ადგილად. ჩვენ ისიც გავიგეთ, რომ რეფლერს და სხვა კათოლიკეებს კავშირი აქვთ საფრანგეთის კონსულთან ბათუმში, რომელსაც როგორც ჩანს, სთხოვენ, აცნობონ საფრანგეთის ხელისუფლებას იმის შესახებ, თუ როგორ ავიწროებენ რუსეთის ხელისუფალნი ბათუმელ კათოლიკეებს“.

1912 წლის მაისში ჩატარდა საეკლესიო მსვლელობა, რომელშიც მონაწილეობდნენ ქართველი კათოლიკეები. მათ წინ მიუძღოდა რეფლერი და სპეციალურად ჩამოსული კათოლიკე მღვდელი, იტალიელი ჯაკომი. მსვლელობის მონაწილენი მივიდნენ კათოლიკურ ეკლესიაში. ამ ფაქტმა ძალიან აღაშფოთა ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორი, მაგრამ თუ რა მოიმოქმედა მან, დოკუმენტებიდან ცნობილი არ არის.

1914 წლიდან ბათუმში ხშირი იყო უცხოელების ჩამოსვლის ფაქტები. მაგალითად, 1914 წლის ნოემბერში ბათუმში პარიზიდან ჩამოვიდა ვინმე მაქსიმილიან დელაკრუა, რომელიც მოხიბლული დარჩენილა ბათუმის კათოლიკური ეკლესიით. სტუმარი დაინტერესებულა კათოლიკეების ცხოვრებით ბათუმის ოლქში და შეხვედრია ადგილობრივ კათოლიკეებს – ათანასე ბალოშვილსა და დავით გიორგაძეს. მათ სტუმრებისთვის უთქვამთ, რომ ადგილობრივი რუსული ადმინისტრაცია ყოველნაირად ხელს უშლის კათოლიკეებს, ავიწროებს მათ, ამიტომაც თვალში საცემი არ არის კათოლიკური მოძრაობაო. სტუმარს პირობა მიუცია, რომ ამის შესახებ ინფორმირებულს გახდიდა საფრანგეთში საზოგადოებას.

საფრანგეთის წარმომადგენლობა ბათუმში

1918 წლის 3 მარტის ბრესტ-ლიტოვსკის გადაწყვეტილებით, ბათუმის ოლქი გადაეცა ოსმალებს და ისინი აქ დარჩნენ 1918 წლის ნოემბრამდე. შემდეგ კი ბათუმის ოლქში შემოვიდნენ ინგლისელები. ისევე როგორც ოსმალები, ინგლისელებიც დილობდნენ ბათუმის ოლქის მოწყვეტას დედاسამშობლო

საქართველოდან და მის სხვა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოქცევას, მაგრამ მძლავრმა ქართულმა ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ არ მისცა მტერს ამისი განხორციელების საშუალება.

აღსანიშნავია, რომ ინგლისელთა მიერ ბათუმის ოლქის ოკუპაციის ბოლო პერიოდში, კერძოდ, 1920 წლის მაისის თვეში ბათუმში იმყოფებოდნენ საფრანგეთის წარმომადგენლები: ჟაკ როშტო, მიშელ ბელონი, ფრანცუა ლუპენი და ჟან-მარი გამბა. ისინი იყვნენ ბათუმის ოლქის ინგლისელი გენერალ-გუბერნატორის, გენერალ კუკ-კოლისის რეზიდენციაში და დიდხანს საუბრობდნენ მასთან.

საინტერესოა **ოფიცერ ჯაკ როშტოს შეხედულება** ბათუმის შესახებ. როშტო ბათუმში ყოფილა ჯერ კიდევ 1913 წელს. ის ამბობს: „ბათუმი ლამაზი ქალაქია. მცხოვრებთა უმრავლესობა ქართველია. ისინი დიდად სტუმართმოყვარენი არიან. ქართველებს შესანიშნავი ისტორია აქვთ, მათ ტერიტორიაზე ბევრი საუცხოო ეკლესია-მონასტერია. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო დიდი ხანია, რაც რუსეთის კოლონიაა, ისინი თავისუფლების მოყვარე, ამაყი ხალხია. ამჟამად (ე. ი. 1920 წ. – ავტ.), ქართველები დამოუკიდებელ სახელმწიფოს აშენებენ და ვფიქრობ, კიდევაც გაართმევენ ამას თავს... ისინი ამის ღირსნი არიან... ბათუმს ლამაზი ნავსადგური აქვს. იქ ინგლისური გემები ასრულებენ სამუშაოებს. ბათუმიდან გააქვთ სხვადასხვა სახის ნაწარმი, ძირითადად ხე-ტყე, სოფლის მეურნეობის პროდუქტები და სხვა“. 1920 წლის ივნისის შუა რიცხვებში დაიწყო მოლაპარაკება ინგლისელებსა და ქართული ჯარის მთავარსარდლობას შორის, ბათუმის ოლქის გადმოცემასთან დაკავშირებით. აღსანიშნავია, რომ მოლაპარაკებაში მონაწილეობას

ლებულობდა ფრანგები: ჟაკ როშტო და მიშელ ბელონი. მოლაპარაკების დროს ინგლისელებმა და ფრანგებმა თანხმობა განაცხადეს იმაზე, რომ თუ იქნება უმაღლესი ხელისუფლების თანხმობა, ისინი წინააღმდეგნი არ არიან, ბათუმის ოლქის საქართველოსათვის გადაცემაზე. შეხვედრის დროს ფრანგმა ჟაკ როშტომ აღნიშნა: „საქართველოს აქვს უპირველესი უფლება ბათუმის ოლქის მიმართ, რადგან ეს მხარე ისტორიული საქართველოა“. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ 1920 წლის 25 ივნისს საფრანგეთის წარმომადგენელი საქართველოში დემარტელი აცნობებდა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს – ევგენი გეგეჭკორს: „საფრანგეთი დიდი სიხარულით შეხვდა ბათუმის ოლქის საქართველოსათვის გადაცემას. ინგლისელები, ალბათ, უახლოეს ხანში დაცლიან ოლქს საქართველოს სასარგებლოდ და ვიმედოვნებ, ეს საქმე დროულად მოგვარდება. მივიღეთ ცნობა საფრანგეთის ხმელთაშუა ზღვის ფლოტის სარდალ, ადმირალ დებონისაგან, რომელიც აღნიშნავს, რომ ფრანგმა ჯარისკაცებმა, რომლებიც ბათუმში იმყოფებიან, სასწრაფოდ უნდა დატოვონ ქალაქი და უკან დაბრუნდნენო. ეს უახლოეს ხანში განხორციელდება“. ევგენი გეგეჭკორმა მაღლობა გადაუხადა საფრანგეთის მთავრობას დახმარებისათვის და იმედი გამოთქვა საფრანგეთთან მომავალ მჭიდრო თანამშრომლობაზე.

* * *

ამრიგად, დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ბათუმი სხვადასხვა მიმართულებით უნდა წარმოჩნდეს შესაბამის ტურისტულ მარშრუტებში და სრულყოფილი სახით გაეცნოს ქალაქის ვიზიტორებსა და სტუმრებს. აღნიშნული თემა მრავ-

ვალმხრივია და მასზე მუშაობის გაგრძელება კიდევ უფრო გაზრდის ინტერესს ქალაქის მიმართ.

დასასრულს გვინდა წარმოგიდგინოთ საორიენტაციო მარშრუტი, რომლის ინტერპრეტირება და ჩვენს ნაშრომში მოცემული ცნობების მიხედვით საინტერესო მარშრუტების შექმნა ნებისმიერ ტურისტულ კომპანიას თუ გიდს შეუძლია.

ქალაქ ბათუმის საორიენტაციო მარშრუტი:

- თამარის დასახლება „თამარის ციხე“
- ძმები ნობელების სახელობის მუზეუმი
- საზღვაო ჭიშკარი – ბათუმის სამგზავრო ნავსადგური
- პიაცას მოედანი
- ძველი ბათუმი
- ერას მოედანი
- ბულვარი
- ბათუმის სახ. უნივერსიტეტი.

მარშრუტის აღწერა:

მარშრუტის სახე – ნახევრად სატრანსპორტო ქვეითი

ტურის ხანგრძლივობა – 5 სთ.

მარშრუტის სირთულე – მარტივი

მარშრუტის სიგრძე – 5 კმ.

ისტორიული ადგილების ჩვენება და თხრობა:

- სანაპირო (პორტო-ფრანკო);
- ინგლისელების, შვედების, გერმანელების საკონსულოები;

- გეოგრაფიული პუნქტი „პორტუს ალტუს“;
- იოსიფ ბარბაროსა და ამბროზიო კონტარინის ადგილები (1470-1475 წწ.);
- გერმანელი იოჰან შილტბერგი (1420-1426 წწ.);
- პირველი ორთქლმავლის შემოსვლა ბათუმში, 1883 წ.
- ესენინის, ჩეხოვის, გორკის ლიტერატურული ადგილები;
- ლეგენდა თამარის ციხის შესახებ;
- ექსკურსია ძმები ნობელების მუზეუმში;
- ბულვარი – რესლერი, რეიერი, დალფონსი;
- საკულტო ნაგებობები;
- მხატვრულ-დოკუმენტური ფილმების გადაღებების ადგილები;

ამრიგად, ვფიქრობთ, აქ აღნიშნული ახალი მარშრუტები და წიგნში მოცემული ცნობები ხელს შეუწყობს ჩვენი ქალაქის პოპულარიზაციასა და ტურისტებით დაინტერესებას.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. **Тамаринов А.** – Аджария как база туризма и отдыха. Курорты Аджарии. Батуми. 1936 г. стр. 267-272.
2. **რევაზ უზუნაძე.** ნაოსნობა ბათუმის ოლქში. ბათუმი. 2001 წ. გვ. 98-139.
3. **ოლიკო ჟღენტი.** ბათუმი კინოში. თბილისი. 2014 წ.
4. Всеобщий адрес-ежегодник Батума. Батуми. 1902 г. стр. 57.
5. **რევაზ უზუნაძე, რამაზ სურმანიძე.** ნუგზარ ზოსიძე. ბათუმი. თბილისი. 2013 წ. გვ. 15-31.
6. **რამაზ სურმანიძე.** რეგიონული მედიცინის განვითარება საქართველოში. I. ბათუმი. 2001. გვ. 79, 80.
7. **თინათინ ყაუხჩიშვილი.** საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი. 1976 წ. გვ. 68.
8. აჭარა ტურისტულ-მხარეთმცოდნეობითი რესურსები. გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი. 2016 წ.
9. Батум и его окрестности. Батум. 1906 г. стр. 637-346.
10. **რამაზ სურმანიძე.** აზიზიეს მეჩეთის აგებისა და ბათუმის ცენტრ. მოედნის სახელდების დათარიღებისთვის. „არხეონი“. ბათუმი. 2011 წ. გვ. 44-49.
11. ქართველი კინორეჟისორები, ნარკვევების კრებული, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბილისი. 2007 წ. ელდარ შენგელაიას შემოქმედება. ანა დოლიძე. გვ. 115.

12. გაზეთი „აჭარა“, 6 თებერვალი, 1999 წელი, გვ. 2. „თენგიზ აბულაძემ „მონანიება“ ბათუმში გადაიღო“.

13. BIAFF – საავტორო კინოს ბათუმის საერთაშორისო კინო-ფესტივალი. 2011 წ. ფესტივალის ბუკლეტი. გვ. 5.

14. ნატო ცქვიტინიძე, ბათუმი –კინემატოგრაფიული ქალაქი, ბათუმის ხელოვნების სასწავლო უნივერსიტეტი

15. ჟურნალი „მნათობი“, თბილისი, 1990 წ., №5, გვ.121.

16. www.economy.ge

17. www.unwto.org

18. რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფო ისტორიულ-პოლიტიკური არქივი (სანკტ-პეტერბურგი), ფ. 1118, აღწერა 19, საქმე 221.

19. აჭარის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი ფ. 1, აღწ.1, საქმეები 26, 69.

20. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფ.1640, აღწ.12, საქ. 187;

21. სსიპ „აჭარის მუზეუმი“ – ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმის საფონდო მასალა.

FOREWORD

The book "foreigners about Batumi and interesting tourist routes" describes the view of foreign travelers about Batumi in the first decade of XIX-XX century. Its noteworthy that the archive materials are inserted in scientific cycle for the first time. There are a lot of unique facts connected to the past of Batumi, so the reader will be assured that the city has important mission and will get acquainted with the news why Empire of Ottomans and Russia have been fighting for this city during the centuries.

The book will have great impact on employees and specialists of tourism industry. Most of the places mentioned in the writings of foreign travellers don't exist and we are sure that the visitors- guests of Batumi will visit those places, because all the mentioned above is the part of cultural tourism and this type of tourism is very popular all around the world.

The research work is a novation in this field. Its worth mentioning that foreign travelers describe the economical, ecological and agricultural situation of old Batumi. This is interesting for tourist guides. The guides can take the visitors in the places that are described in the book, they can introduce the past and the present of the city to the tourists locally on the destination.

The aim of the research is to popularize Batumi city, to attract the interest of tourism industry members and attract the visitors from all

around the world. The book is written in two languages (Georgian and English) and is enriched with the photos

The places, traditions, buildings, movies, of the past will interest tourists and give ability to compare the old Batumi with the modern city. Even more“ Foreigners about Batumi and interesting tourist routes” will interest wide range of society and the history of the centuries that was changing rapidly will be introduced to them.

AUTHORS

PEER-REVIEW

The present paper is a unique attempt to make the records of foreigners about Batumi of the 19th century and the twenties of the 20th century available to the public. Thanks to the authors, it should be noted that they not only found the ancient documents, but also compiled orientation routes for tourists in the areas of Batumi, which are mentioned in the stories of foreign travelers.

Batumi, among the cities of Georgia, is distinguished by its difficult past. It was a rare city not only in Georgia, but all over the world, for the conquest of which great empires have been at war for centuries. Batumi was one of the most important points in almost all the Russo-Ottoman wars and many people lost their lives to conquer it.

Batumi was under Ottoman rule for 300 years, then moved under Russian-Ottoman rule, and after the war of 1877-1878 came under Russian Tsarist Empire. All the invaders tried to incorporate this unique part of Georgia with their imperial body, but were unable to do so due to strong resistance from the local population.

It is interesting that many foreigners got interested in Batumi, both during the Ottoman Empire and under Russian Tsarism. Thanks to the authors, it should be noted that they introduced to the public hitherto unknown facts from the past of Batumi, which are related to the records of English, Austrian, German, Norwegian, Italian, French travelers about Batumi. These records are so unique that the public can get acquainted with the still unknown issues of the history of the city – foreigners in their records describe all spheres of life in Batumi at that

time and make interesting conclusions. Importantly, many of the facts and places described were still unknown. The aim of the paper is to introduce them to the public. The authors did their best to restore the image of the old city not only according to the records of the foreigners, but also to make approximate orientation routes.

The presented work is a great achievement not only for foreign tourists, but also for all representatives of local tourism – They are given the opportunity to get acquainted with the past of Batumi, to have information about the places in the city that do not exist at all today, about which they tell thousands of visitors to Batumi. Undoubtedly, it is the most important opportunity to popularize the above-mentioned city and present its past in an interesting way.

MARINA METREVELI

Doctor of Economics, Professor.

Integrated member of CiTUR, Center for Tourism Research,
Development and Innovation,

Full member of the Georgian Academy of Engineering,

Permanent member of Aiest Association of International Tourism Scientists,

Full member of the International Academy of Tourism,

Member of economist association of Georgia,

International expert of tourism

INTRODUCTION

One of the oldest cities – Batumi can be presented as a mixture of spirituality and culture. Historical facts reflect its uniqueness in the history of Georgia. Religious and secular life flourished here for many years. Batumi, the first Georgian naval gate of Kolkheti, has been described by many visitors with its antiquity. If we turn over the history of Batumi for more than two thousand years, it turns out that it is located at the crossroads of two of the largest cultures in Eurasia.

With its unique physical-geographical location, the monuments of historical importance of Batumi represent the inexhaustible potential and strategic range of tourism development. Such a favorable geographical location is the best way to mark and plan tourist routes in and around Batumi.

To get acquainted with Batumi, the artistic, cinema, literary and other creative routes should be created for the visitors, which will be used within the city overview excursion, city tour. In general, it is desirable to start the excursions from the Batumi seaport, which shall appear as the sea gate of Georgia, or the gate of our country. The guide should be prepared for both the tours by foot and the transport tour. The transport tour usually covers a large area. The duration of both tours should not exceed 4-5 hours. When discussing education, art, culture, architecture, theater, music, painting, we should mention

the figures and famous places related to Batumi, Georgian and foreign films, the participating actors, etc. Historically, the modern development of Batumi dates back to the 80s of the 19th century, when Batumi was declared ***Porto-Franco***. This is where the influx of foreign capital began. It was during this period that the consulates of Britain, France, Sweden, Germany, Russia and other countries were opened on the territory of present-day Old Batumi.

1923-2021 consulate of Turkey

M.Abashidze street №45, 1923 Diplomatic Agency of Italy

The corner of Mazniashvili 25 and King Pharnavaz 33. Diplomatic agency of Italy 1918-1922 y.

Memed Abashidze street №27 1918-1921 the consulate of Spain and Holland

Rustaveli stree №7 1913 USA Consulate

1902-1913 the consulate of Denmark, 1923 consulate of Germany

Rustaveli street №39 Rotshild office and 1902 Japan consulate

1. PERSPECTIVE TOURIST ROUTES IN BATUMI

Settlement of Tamar is a very interesting location. We can not miss the start of such a major route as “Tamar Castle”. Here we already have the triumphal arch of Batumi, which dates back to the 12th century Golden Age and is associated with the name of the great **Queen Tamar**. The legend, which is of great interest to tourists, is also interesting. At present, this unique monument is virtually inaccessible to tourists, is not included in the main routes, is inaccessible and the infrastructure needs to be improved. This monument is a golden shining star in the tourist routes of Batumi and we consider its non-use to be unforgivable. Here is the House Museum of **Nobel Brothers**, which enriched the history of our city and the descendants paid special tribute to their memory. But what’s wrong with such famous figures of literature as: **Maxim Gorky** and **Anton Chekhov**. We think it was necessary to open the **Chekhov House-Museum** at the intersection of Dimitri Tavadzebuli and Rustaveli streets, which in its importance would have the greatest literary tourist potential in the routes. In our opinion, no architectural coquetry and spectacular institution can replace the museum here. This was once again presented and served as an unmistakable open document in the history of Georgian hospitality and tolerance.

Let’s take a look at the history of Batumi in terms of tourist demand. Generally, tourists come to the sea to relax and sunbathe, but everything has its limits and very often the well-sunbathed and sometimes tired of the rain, the tourist needs to get acquainted with the history of Batumi based on historical sources.

Batumi is mentioned in the letters of the 4th century BC Greek philosopher **Aristotle**. Batumi, which was known as a city in 400 BC, was also indicated by **Jean Moore** as well. **Pliny (23-79yy)** mentions Batumi in the form of **"Bata" – "Batium"**. The geographical point **"Portus Altus"** is located approximately in the place of modern Batumi on the Roman road map **"Tabula Peutingeria"** (IV century).

There are several views on the origin of the name **"Batumi"**. Some believe that the root **"bat"** is related to the name of a bird – **goose**, other ones believe, that the name is related to **Batura**, the other ones – **a swampy place**. There is also a different view: **"Ba"** has the same prefix as "child", while **"tomi"** must be related to the Megrelian word **tomba, toba** or **"bat"** root can be of Svan origin which means stone. There is also a view that **bat / bata** is a person's own name, meaning **"gentle"** in Megrelian. According to this legend, the city was founded by someone named **Batu / Bata**.

New information about Batumi belongs to the Venetian ambassadors **Josafa Barbaro** and **Ambrosio Contarini**, who visited Batumi in 1470-1475. Around the same time (1420-1426) the German **Johann Schiltberg** was in Batumi. He tells us that the population of Batumi is a follower of Christianity. From here ships sail in the direction of Italy and Byzantium.

As we have mentioned, the center of old Batumi was considered to be an elevated place – a hill called **Tamari Fortress** in the present-day settlement of Tamar. According to the legend, when Queen Tamar stopped to rest here, the ladies-in-waiting in her retinue cleaned their shoes from mud. They were so numerous that a hill arose and the fortress was built. The legend is fascinating, although the population lived here much earlier – in the VIII-VII centuries BC.

Batumi was conquered by the Ottomans at the end of the 17th century. From this time one does not feel the development of the city, the development of trade and economic relations, the arrangement of streets. In 1878 Batumi returned to its motherland and it moved to a new stage of development. In 1881-1884 there was a free economic zone in Batumi. He was declared a **Porto-Franco**. In 1883 the first steam locomotive was introduced in Batumi.

The development of the Green City was started first by **Wrestler**, then by **Reyer** and **Dalfons**. Construction of a seaside park, boulevard and Alexander Garden began.

Tamari castle ruins

Tamari castle ruins

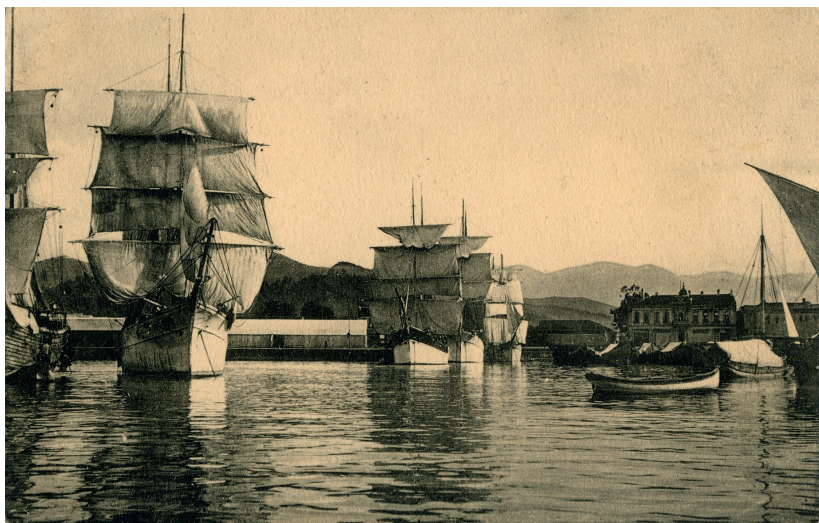

Tamari castle ruins

Brother Nobels technological Museum

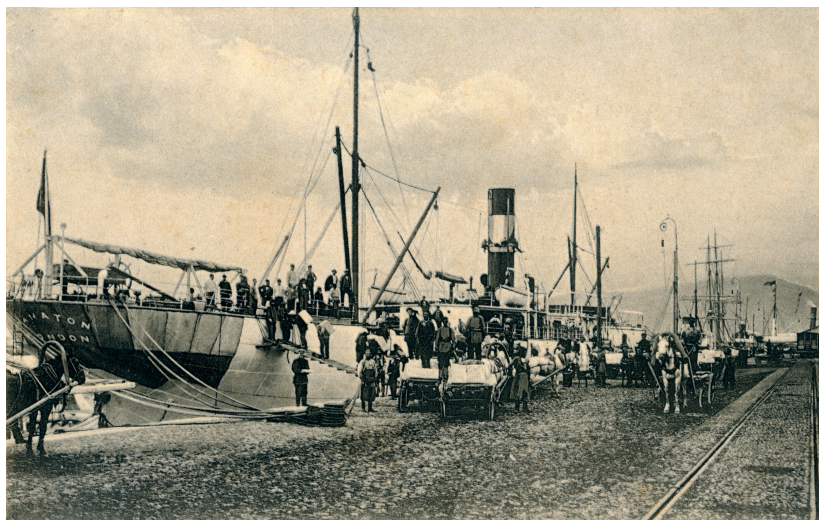

The port of old Batumi of Porto-Franco period

Porto-Franco Period (Batumi)

Old Batumi port

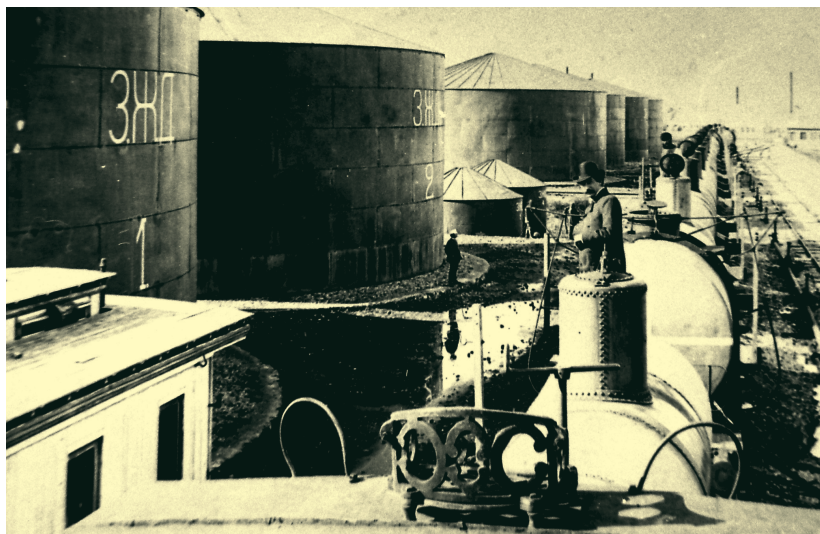

Old Batumi port view

Seaside

Porto-Franco period

Old Batumi boulevard

Old Batumi boulevard

2. PILGRIM TOURIST ROUTES

When planning routes, special importance is given to researching historical episodes and delivering them to visitors. Here is one obvious example: Opposite the present-day **Piazza**, on King Parnavaz Street, stands the reconstructed **Church of St. Nicholas**, which amazes visitors with its grandeur. The church was built in 1867 when the Ottomans ruled here and the construction of the Orthodox Church was incredible. The local Greeks presented a gift to the **Sultan of the Ottoman Empire**. The gift was so precious that the enthusiastic Sultan asked the head of the guests with him-**Jordan Metaxa**, how he could express his gratitude. **Metaxa** and the guests were not confused and asked the Sultan for permission to build a church in Batumi. The Sultan also agreed without hesitation, but on the condition that the bells should not be rung. So it was decided in 1865 to build a Christian church in Batumi.

When talking about cultural monuments, attention should be paid to religious tourism, including mosques, which are of particular interest to Turkish and not only Turkish tourists. These are "**Jame Arabi**" or "**Ortajame**", built in the second half of the 19th century, which was built in 1866 with the contribution of **Aslan-Beg Khamshiashvili's mother**. "**Aziziye Jame**", which was built by the Georgian wife of Sultan Mahmud II in 1830, in connection with the birth of her son, Aziz. In the beginning the building was made of wood, and then here Sultan Aziz himself built the stone mosque.¹¹

Catholic Church, built by the **Zubalashvili brothers**. The construction of this shrine also has its own fascinating history. The brothers were looking for an oil field in Baku. Their mother prayed to God that this product would indeed be found there and promised to build a church at her own expense. God heard her prayer, oil was also found and a church was built indeed, which was consecrated in 1903 by Pope **Baron Roppi**.

The Armenian-Gregorian church "**Surb-Prkich**" was built in 1890 by the Austrian architect **Marfeld**. Entrepreneur **Mantashev** made a donation.

The city is decorated with the Jewish "Synagogue". It was built in 1904 by architect **Lev Volkovich**.

Aziziye mosque

Aziziye mosque

Aziziye mosque

Orta jame mosque

Cathedral mother of God
in old Batumi

Old picture 'Mother of God
cathedral

Old Batumi catholic church card.
(Mother of God cathedral now)

View from old Batumi boulevard

Mother of God cathedral

Mother of God cathedral

Armenian church

Old Synagogue

Alexander Nevel cathedral in old Batumi

3. TOURIST FILM ROUTES

Batumi has become a city of film festivals in recent years. A big role in this was played by the “Biaf” International Film Festival, in which more than 20 countries have participated so far.

Also note worthy is the International Festival of Orthodox Films “St. Andrew’s Cross”, which is held with the blessing of the Catholicos Patriarch of All Georgia Ilia II.

International film and television cameramen “Golden Eye” etc.

It is also noteworthy that famous people related to the film industry from abroad visited the festivals at different times:

Hiro Narita – Member of the Academy Awards Association and the American Film Association.

Phil Farnett –the cameraman of Quentin Tarantino’s “Four Rooms”, “Grindhouse” and a member of the “Local 600” the International Cinematographers Guild.

Jonathan Abrams – one of the operators of “Avatar” and SOC operator of the Association of Operators.

It is possible to create interesting routes in the footsteps of the people listed above.

Our country has been making interesting animated films since Soviet times. Accordingly, in the not-so-distant past, international animated film festivals have started. Tofuzi International Animated Film Festival deserves a special mention, it presented 250 works from 36 countries.

Tofuzi International Animated Film Festival is held annually in October in Batumi. The festival was founded in 2007 by the Anima-

tion Development Foundation, its main goal is to develop animated film production in Georgia and then its integration into the world. To achieve this goal, the Foundation implements various projects within the festival, including:

Animated Film Festival “Echo-Tofuzi”, which traditionally travels to more than 20 regions of Georgia throughout the year and organizes two-day screenings of the latest Georgian and foreign films for local youth;

Cycle of workshops – “Animation is an artistic form of relationship”; Throughout the year, the Foundation’s professional artists-animators conduct educational workshops across the country and create animated sketches with a group of children, who then participate in the competition category at the International Animated Film Festival “Tofuzi”. You can freely connect the Georgian animated films with the tourist route, because most of them are full of interesting morals and motivation.

Film festivals are becoming more and more relevant all over the world every year. **Any kind of festival and especially film festivals can be a source of inspiration for the creators of new routes, and it will be one of the sources of attraction for any city and especially for the city of Batumi.**

It should not be overlooked that Batumi will soon have a new Suliko Zhgenti Batumi cinema Museum, which will be located in the former bath house building on Khulo Street. With its new vision and modern concept, the museum will present a wide range of cognition to visitors. The diverse exhibition at the Ino Museum reflects the history of national and world cinema – the birth, development and evolution of cinema, as well as the modern film process and key trends.

The focus will be on the topic – “Batumi in the movie”, accordingly, the materials related to Georgian and foreign movies filmed in Batumi, filming locations, etc. will be exhibited.

It should be noted that the film museum will be located in the cultural heritage monument. By 1910, a new bath house appeared in Batumi, called "Venice". The bath was located on the former Tatar street, now Khulo Street, #14. And in the same street # 8 there was another Bath House „Fantasy". "Fantasy" also had a common room, which could be used by the poor.

Therefore, when creating tourist cinema routes, it should definitely be included as one of the main locations.

Therefore, we hope that soon we will see Batumi as a ground for the film industry and film making. Visitors from the film industry will no doubt have a desire to make films, and this will be another source of inspiration for creating new tourist itineraries.

Therefore, Batumi tourist film – routes will be defined in order to show the films that have been shot in Batumi. **The locations of the routes where the films were shot will be included in the locations of the routes, which will undoubtedly cause great interest among the guests of Batumi.**

Among the films, there are many that have won international recognition and numerous awards, and there are those that are little known to the viewer, or have not even been seen at all.

There are films that are distinguished by their content and high artistic level, those that may not claim to be a masterpiece, but for those who love Batumi and the people from Batumi – it has a certain content and value, because these films, if not all, are partly shot in this city, and some of the neighborhoods, or the house where this or that episode was filmed, no longer exist today, or have been completely transformed.

We offer movies, according to which it is possible to create tourist film-routes:

Tengiz Abuladze's film "Repentance" (1986). One of the episodes of this film, which was shot on the balcony of the house located at # 4 Zviad Gamsakhurdia Street, intersection 144 of Komakhidze, next to the former restaurant "Gemo", was one of the favorite places for Batumi residents. An episode was filmed on the balcony of this three-storey house of unusual shape, when Avto Makharadze's hero, Varlam Aravidze is making a speech to his fellow citizens.

An episode from Eldar Shengelaia's "Unusual Exhibition" (1968) was filmed on the balcony of the same house, when Dodo Abashidze's protagonist, actor Shavlegi, was training in the morning and talking to his friend Aguli Eristavi from the balcony. A small episode from Irakli Kvirikadze's film "Swimmer" and Leonid Gaidai's famous comedy "12 Chairs" starring by Archil Gomiashvili is shot in the vicinity of the same house..

Therefore, it can be said that this house and its surrounding area are a historical monument in terms of cinematography.

Much has been written about the film "Repentance". Among them are the memoirs of the editor Alexander Samsonia in the newspaper "Adjara" on February 6, 1999 with the headline – "Tengiz Abuladze shot "Repentance" in Batumi". How Ali Samsonia met with the members of the delegation that arrived in Batumi in November 1980, including Tengiz Abuladze.

According to Alexander Samsonia, the cameraman Gia Gersamia filmed the first shots of the film, and then "his work was continued by a talented man from Batumi, one could say self-taught cameraman Soso Shengelia." The scene of the chase in the basements full of water was filmed by Soso Shengelia.

The log search episode was "filmed in a construction warehouse at the bottom of Gorky Street at the time."

“The film crew rented an apartment in the white building of the Research Institute at the beginning of Kirov Street for the longest time.

Several episodes were filmed in the Catholic Church, (the present-day Orthodox Church of the Virgin Mary), where high-voltage power generators were indeed installed. Damaged frescoes are clearly visible in the shot.

One of the last episodes was filmed in the yard of the city hospital (Today's supreme council of the autonomous republic of Ajara). Scene of a meeting between a grandfather (Avtandil Makharadze) and a grandson (Merab Ninidze)

Maisi 26 Student Youth Park, which is still called Pioneer Park by the old people of Batumi, is a favorite place of any Batumi resident. The entrance colonnades of the park can even be considered as a symbol after the famous colonnades in front of the hotel “Intourist”. This is where the episodes from the movie “Manana” (1958) were shot, directed by Zakaria Gudavadze and Shalva Martashvili.

The following films is noteworthy:

“Those who wish can be included” (1973), directed by Alexander (Aleko) Ninua. The film depicts the relationship between a boxing coach who arrives in the suburbs from the capital and the children he should train. The film won an honorary diploma from the Sports Committee in 1973. A significant part of the film was shot in our city. Our fellow citizens, actors of the Drama Theater Niniko Sakandelidze, Manuchar Shervashidze and also the playwright from Batumi Alexander (Shoshia) Chkhaidze take part in it..

The very first episodes of the film were shot in the vicinity of the obelisk, showing the seashore, a four-storey department store, the restaurant on the top floor of which was called “Cosmos”, and the beautiful views of the coast were seen from it. Today this building no longer exists.

"Captains" (1974) – directed by Tamaz Gomelauri. Starring by: Vasil Chkhaidze, Jemal Ghaganidze, Boris Tshipuria, Yuri Oganezov, Gia Iashvili, Grigol Tsitaishvili, Baadur Tsuladze, and Manuchar Shervashidze, Roland Kakauridze, Sergo Kunchulia from Batumi.

"I Came" (1981) – Directed by Alexander (Aleko) Ninua. Starring by: Vladimer (Lado) Burduli, Badri Begalishvili, Iakob Tripolski, Nana Pachuaashvili, and Batumi residents – Yuri Tsanava, Vazha Bzhalava, Manuchar Shervashidze, Akaki Mgeladze.

"In a Small Town" (1985) – directed by Giga Lortkipanidze. The author of the script of the film is playwright Alexander (Shoshia) Chkhaidze from Batumi.

There are episodes from the following movies filmed in our city:

"The Secret of lighthouse" (1925 mute) directed by Vladimir Barsky,

"Youth Wins" (1928 Mute), directed by Mikheil Gelovani.

"The Secret of Two Oceans" (1956), directed by Konstantine Pipinashvili.

"Shark Tooth" (1959), directed by Shalva Gedevanishvili.

"Children of the Sea" (1964), directed by Konstantine Pipinashvili.

"Feola" (1970) directed by Baadur Tsuladze.

"12 Chairs" (1971) directed by Leonid Gaidai, starring Alexander Gomiashvili.

"Swimmer" (1981) directed by Irakli Kvirikadze,

"For lovers of crossword puzzle solving" (1981), directed by Baadur Tsuladze.

"Roots" (1987) directed by Karaman (Guguli) Mgeladze.

"White Snow of Russia" (1980) Directors: Yuri Vishinsky and Alexander Kotov.

"Son-in-law without the diploma" and others.

In 1986, based on a novel by Victor Hugo, "Zgvis Mashvralni" was created as a joint work of the "Georgian Film" Studio and the French

film studios "Anten-2" and "Pate-Cinema", directed by Frenchman Edmon Seshan and Georgian Gizo Gabeskiria. Scriptwriters: Jean-Claude Carrier and Rezo Tabukashvili.

Scenes from the movie "12 Chairs" based on the novel by Ilf and Petrov are shot on the Green Cape and the beach.

It should also be noted that the director, cameraman, artist and many other people, or the so-called technical-creative group, are behind the filmmaking process. **Thus, sightseeing and getting acquainted with the sights of our city can be considered as no less important event for them. Accordingly, we predict a great future to tourist film routes.**

Bath in old Batumi (Khulo street №3)

Hospital of the city Batumi

Shot from the movie "Unusual exhibition"

Shot from the movie "Manana"

Shot from the movie "Roots"

Shot from the movie "Seawolf"

Shot from the movie "Repentance"

Shot from the movie "12 chairs"

Shot from the movie "12 chairs"

4. INTERESTING LOCATIONS IN BATUMI AND UNKNOWN LOCATIONS

The city is enriched by **Khariton Akhvlediani Museum**, as well as Batumi archeological and art museums. The intelligentsia and guests of Batumi have been gathering in the so-called “Khokho Garden” in the square of the latter for years. Twin camphor trees were erected here at the same time, creating an amazing microclimate. Unfortunately, today the Art Museum and its unique “Khokho Garden” have lost their original appearance. Here the architectural extensions to the space were crushed and burned as a heavy burden.

We should not forget the Drama Theater, named after Ilia Chavchavadze and built in 1951 by the architect **Teplitsky**; Summer Theater, designed by architects **Kakha Javakhishvili** and **Bogdan Kirakosyan**. Built in 1949. It burned down in 1997, but the building of the same appearance was rebuilt. The visitor’s attention is drawn to the building of the Georgian Maritime Administration at the intersection of Ninoshvili and 26 Maisi streets. The two-story building, built in 1884 with the support of the widow of Russian millionaire banker **Mitrophan Seli-trenikov** in 1884. The building housed the US and German consulates and a research institute as well.

On August 25, 1888, Emperor Alexander III arrived in Batumi with his family. He and members of the royal family and companions planted trees in the present 26 Maisi park and the garden was renamed **Alexander Garden**.¹²

Batumi seaport is at the entrance of the city. Its history dates back to the 80s of the XIX century. In front of the port stands the Catholic Church of the Holy Spirit.

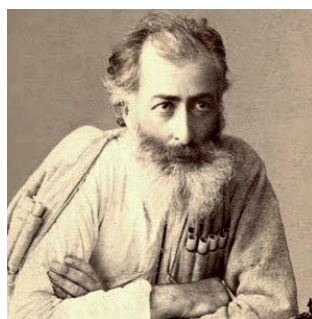
Georgians killed in the battles of Batumi on March 20-23, 1918, who fought under **General Mazniashvili** and liberated Batumi from the occupiers, are buried in the central part of the city.

While reviewing the tourist routes of Batumi, visitors should get relevant information about the dolphinarium, aquarium, Batumi City Hall building, 1st high school, literary luminaries: **Ilia Chavchavadze, Akaki Tsereteli, Davit Kidiashvili** and others.. The routes should also include the information about the places, where the famous political and public figures worked: I. Stalin, G. Kazbegi, I. Meskhi, G. Wolski, L. Asatiani, I. Andronikashvili and etc.

Thus, it can be said that Batumi should appear in different directions in the relevant tourist routes and be fully acquainted with the visitors and guests of the city. This topic is multifaceted and continuing to work on it will further increase the interest in the city.

Ilia Chavchavadze

Aleksandre Kazbegi

Akaki Tsereteli

David Kldiashvili

Sergey Meskhi

Lado Asatiani

Armenian church in old Batumi

Batumi archeological museum

Nobel brothers technological museum

Khariton Akhvediani museum

Art museum

5. ADJARA AND FOREIGNERS

The historical destiny of one of the most important regions of South-West Georgia, is really remarkable. This powerful center of Georgian civilization, due to the reversal of historical destiny, was forcibly cut off from the united Georgian organism and made an integral part of another state, but its inhabitants could not forget the love and respect for the native language. As a result of the war between Russia and the Ottomans (1877-1878), it was returned to its homeland, but this time the Caucasian administration of the Russian Empire hindered its development in every possible way and tried to oppose this region to the rest of Georgia. According to the rulers of the Russian state, it was to become an important military outpost for Russian expansion in the Middle East and a springboard for the implementation of the empire's far-reaching plans.

It is also noteworthy that foreigners were also interested in this region of Georgia. They visited this side many times and left us interesting materials about the political, social, economic and cultural-educational life of the south-west of Georgia at that time. These records are so important in the study of the historical past of our country that we considered it necessary to devote the present study to it. The main material was retrieved by me as a result of long work in the Russian state archives. Some of the documents were handed over to us by scientists working in the Turkish state archives, for which we would like to thank them. (1). Nor can we not mention the individuals whose family archives contain documents related to this issue. These materials are

published for the first time and I think it should be interesting for both specialists and a wide range of readers.

The paper presents the views of foreigners about Batumi and its district not only from the period when it was part of Russia, but also presents the facts from the time when the city was still part of the Ottoman Empire. The book also reflects the results of foreigners' travels to Guria, Imereti, Samegrelo, Abkhazia, Akhaltsikhe and elsewhere. They described the political or economic situation there. This monograph covers the period from 1804 to 1914, and we intend to study and publish it in the future. There are many records about 1914-1921, because many foreigners visited Georgia at that time, Therefore, the political, economic or social life seen through their eyes is very interesting from the point of view of source science as well.

Of particular interest to us are the materials that describe the life of Batumi and its environs at a time when the city was under Ottoman rule. The materials of that time are very small and we think it will be interesting for the public.

6. THE BRITISH ABOUT BATUMI

The document of 1804 is very important. It refers to the presence of **English businessman Martin Boli in Batumi**. Martin Boli was in Batumi in August 1804 and talks about the public life of Batumi at that time. He arrived in Batumi from Istanbul for his business. He stayed in the city for three months and left Batumi been diseased. Boli notes that Batumi is a very dirty and disorderly city, although we could not call it a city, because there are only three streets here and there is a cemetery at the end of each street. These cemeteries are so neglected that the place smells in the heat. The climate of Batumi is unbearable – writes English Boli. “Nobody stops to live permanently in the city. Those who arrive will leave Batumi soon. I also got sick and I am forced to leave this city.” When talking about the population, Boli mentions that the city is mostly spoken in Turkish, but you will hear both Greek and Laz. There is not a single public institution in the city. If we do not count the two cafes where all the inhabitants of the city gather. Batumi port is out of order and ships do not enter because of it. During my stay there, only two Turkish ships came in and it also returned quickly... This is the Englishman's view on Batumi of 1804.

Douglas Stevens, an English officer who was in Batumi and Trapezon in 1837, speaks about the presence of a large number of Georgians in Batumi. It is noteworthy that Stevens and his companions another Englishman Martin Howard arrived in Batumi from Ozurgeti. They also visited Tbilisi, Kutaisi and Zugdidi. The English provide little but still interesting information about this city. The Englishman men-

tions about Ozurgeti that he stayed in this place for only three days. In his opinion, Ozurgeti is not a city. There is only one street and three relatively well-arranged houses, one of which belongs to the head of Ozurgeti. There is a large field on the east side of Ozurgeti, where a large market is held on Saturdays and Sundays, There are a lot of people who trade mainly in agricultural products, especially those who have a large number of cattle, which are brought in large numbers by the peasants. The author notes: "I had to be in Ozurgeti at the time when such a market was held. Among the merchants were the Ottomans, who sold silks, raisins and dates. As far as I know, quarrels are not so rare between traders. Unfortunately, I was not able to get to know this side better, because I had to leave it very soon."

Exactly at the same time (1841) the English traveler M. Gvarachin was in Batumi. Describing the population of Batumi, he says that the Georgian population of Batumi pursued sailing on Chorokhi. He also talks about the market in Batumi, traders, ongoing constructions in Batumi, the merits of the Batumi port and more.

English officer Gregory Green talks about Batumi in 1877. He notes that "Batumi has turned into one big military bastion. Here everything is subject to the front. Troops stand on every street. The city is at war. Trenches are being made in which the whole population participates. The number of warships at sea has increased. There are cannons on the fortresses of Batumi. The Ottomans know that the enemy is gathering large forces in the direction of Batumi and that is why they are so selflessly fortifying the city. The English consul Palgrev often goes to the army command for a meeting. England is on the Ottoman side. There are quite a lot of English officers and instructors in the city. 4 more Englishmen work with me as an instructor of the army unit in the east of Batumi. I am a newcomer and the others have a lot of experi-

ence. One of them, Michael Burton, worked in India. " Green also talks about Batumi and notes: "Batumi port is working on a military base. Military ships are placed in the port. A large number of troops are gathered there. The passenger ship enters less. Mostly such a ship comes from Istanbul and brings with it a large amount of weapons and heavy equipment. In February of this year, an Ottoman ship arrived in Batumi, which brought a large amount of food to the population of the city. I also witnessed how the soldiers were loading weapons from the ship... **Batumi is a small city with uneven streets. The city borders on the lake, which is called "Nurie Gioli" (Lake Nurio) Lake by the locals. But these places are not inhabited. Moreover, these places have been turned into shelters for robbers and everyone avoids going there.**

Batumi is actually more populated from the seafront of the port than from the west. Impassable swamps and dense forests stretch from the last house to the inaccessible area where wildlife lives. Often such animals enter the city and cause panic among the population. Also, robbers find shelter in such forests and gendarmes are also afraid to enter there. For example, last year (1876) robbers robbed two large shops near the port, wounding one of the shop owners for resisting. They were chased by gendarmes, robbers managed to hide in the forest, gendarmes did not dare to enter for fear. As I have learned such cases have been enough. The robbers are people of all nationalities, Ottomans, Adjarans, Circassians and Abkhazians. There are also mixed groups. For example, Batumi has long been threatened by a band of robbers led by someone named Mustafa. People of all nationalities were united in this detachment. This detachment was liquidated with great effort, but some members were able to escape to Trabzon. Two members of this detachment were residents of Georgia, which is part of Russia. For the purpose of robbery, they often go to the territory

of Batumi, especially to terrorize Cheruk-Su (Kobuleti) together with local robbers... Green points out that the central part of the city is the Gulf and its surrounding area, which is mainly populated by traders and wealthy people.. Batumi is divided into districts, which have their sharply separated borders (he does not name which of these districts), There is a big market in Batumi, where one of the famous markets was held, but as I heard, such a market has not been held for a long time. Streets in Batumi are mostly named after Ottomans. There are more than 800 houses in the city, of which only about 80 will be in order. Such relatively well-furnished houses are mainly located in the vicinity of the port. It was these houses that were attacked by robbers and as I was told, most of them were looted by robbers. Wealthy residents were forced to hire armed guards because of this. The ruler of Batumi, who is called Mutesarif here, is also guarded by armed units. He was often terrorized by robbers... Green notes that “there are identical houses in Batumi, mostly wooden, two-storey, the second floor can be climbed from the street via a staircase. I was in one of such houses. A host named Khasan invited me for tea and sweets. Georgians (in this case Adjarans) also have houses in the city, they live separately, many residents have a hotel on the second floor. The house consists of several rooms where the head of the family and other members live separately. There is a room specifically for the guest, there is a pantry and in some houses there are even rooms for family members to gather, where they have dinner, talk, etc. **The guide can tell about the story above while visiting traditional Georgian house.**

Green's note about the administrative arrangement of Batumi is interesting, he says that Batumi has a ruler named Mutesarif, There was a representative body in the city, named Mejlis, this body was located in the same building where Mutasarif was sitting. There was

Old house at Kutaisi street.
old batumi, 1938 y

House at previous
Khamo street 1938

Old house at Kutaisi street 1938

House in old Batumi 1938

Nuri Geli lake

Old Batumi

a court in the city and it was located in a separate building, there was also the headquarters of the Batumi Battalion, Batumi Customs Division. The head of the clergy, who is called Mufti by the locals, was sitting in a separate building in Batumi.... Green mentions that there are three mosques in the city where Muslim prayers are held, when in April of this year (1877) another part of the army entered the city, Great prayers were held in all the mosques to commemorate this and all the believers welcomed this story with joy..“

Green then speaks specifically about the Greek Orthodox and Armenian-Catholic Churches in Batumi. He has been present in each of them. He especially mentions that the Greek churches are excellent buildings, while the Armenian-Gregorian church has a well-equipped hotel. But the Ottomans are persecuting this church, I have encountered such a fact that the Ottoman soldiers did not allow the Greeks to enter the church. This is how the Armenians are treated, they considered the Batumi government to be an agent of Russian and persecuted them in every possible way. There were cases of their frequent killings, as I was told, in the last two months of last year (1876) and the current year (1877), Ottomans and other Muslims killed 10 Armenians and 6 Greeks. There were cases when last year Ottoman robbers ransacked the homes of wealthy Greeks and Armenians, looted, wounded members of the family, kidnapped two Armenian girls and raped them. Outraged people applied Mutasarif and demanded that he restore order, but Mutasarif told them that they themselves should resist and intimidate the robbers. When they saw that the Muslim government was not protecting them, then they decided to arm themselves and adequately resist the attackers. “However, as mentioned above, the robbers also attacked Muslims. Green notes that at that time there were two schools in the city, a Turkish one funded by the Istanbul gov-

ernment and a Greek one housed in a well-equipped building, but at that time (1877) education was suspended for some reason.”

Here are Green’s memories about Batumi. In our opinion, it is extremely remarkable and is one of the important sources for studying the history of Batumi at that time. Therefore, when a guide tells a tourist about Batumi, he/she can freely tell about the administrative arrangement and life history of Batumi at that time. The guide can also enter the yard of the restaurant Adjara House in the route, where the models of houses typical for the Adjara region are presented.

In 1894, the English traveler **Charles Brown** was in Batumi for a short time. He stayed in Batumi for a short time and only mentions about Batumi that the city port is very tidy for ships. According to Brown, he entered Batumi by an English ship called “Victory”. This ship stayed in Batumi for only 4 days and Brown’s impressions are based on what he saw in those four days.

He says there are several European-style hotels along the coast, with ugly one-story wooden buildings next to the hotel, distorting the view from the sea.

There are many workers standing in the harbor waiting someone to give them the job. Work is underway to build new wharfs near the port. They build railway lines, demolish ugly huts, build warehouses. As far as I know, this work is being carried out by a French company that is trying to build a plant near the port of Batumi, which will produce a special vessel for reloading oil.

(Here we are talking about the Rothschild factory). There are shops near the port. One of the shops owned by a Turk is called “Eastern Nobati”. This store has a lot of customers, I also bought raisins and sweets in this store, which was very tasty. “ Brown notes that he was not given chance to see the city and only noticed what he was able

Greek church

Armenian church

to see in a short time. The ship soon left Batumi and headed for Constantinople, where Brown stayed for a long time, from where he left for Europe.

The guide can talk about the above to tourists during a visit to the Nobel Brothers Technological Museum, where they talk about the activities of Nobel and Rothschilds in Batumi.

Although the book is about the travel of famous foreigners in Batumi, we can not fail to mention the memory of one interesting traveler not about Batumi, but about Guria, our neighboring region.

Interesting memories on Guria in 1904 were left to us by the Englishman Gregory Richards. He served in the Russian army and was in Guria with the army. Richards talks about the flora and fauna of Guria and in this respect he compares it to the southern coastal regions of Russia. Richards points out that there are very politicized people living in Guria. Such a pursuit of innovation, such disobedience to the regime, which is present in the people living in this small region, is less likely to be encountered elsewhere. He notes that "social ideas are very popular and widespread among the population. It is bled in the Gurians. In this respect they have no equal. Gurian agitators spread all over the place, conversations are held with the people who went to work in cornfield, with the people going to trade, and even soldiers, conversations are held everywhere, in the village, in the borough. The Gurian agitators so "poisoned" some members of my squad with social ideas that I was forced to transfer them to another army. In order not to put others under the influence of agitators, I was forced to introduce strict discipline. In particular, if we noticed anyone in contact with the "rioters", they would be severely punished. This action was relatively fruitful.

Then Richards talks about the spread of piracy in Guria. Such a thing he has not met anywhere else. It was even a kind of fashion.

Hotel of Lazian Mahmud (previous Tskhakaia street)

Old Batumi hotels "Belviu" and "Orient"

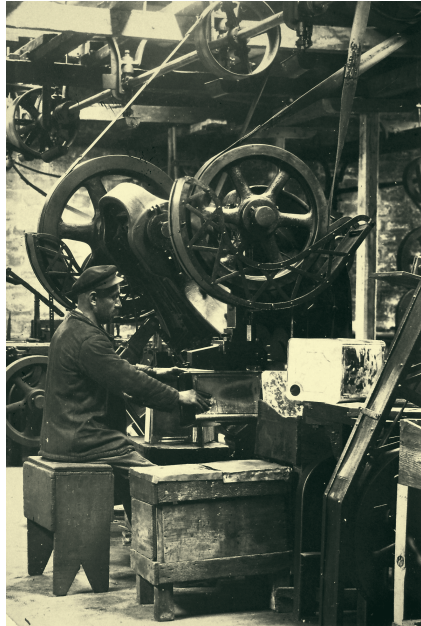

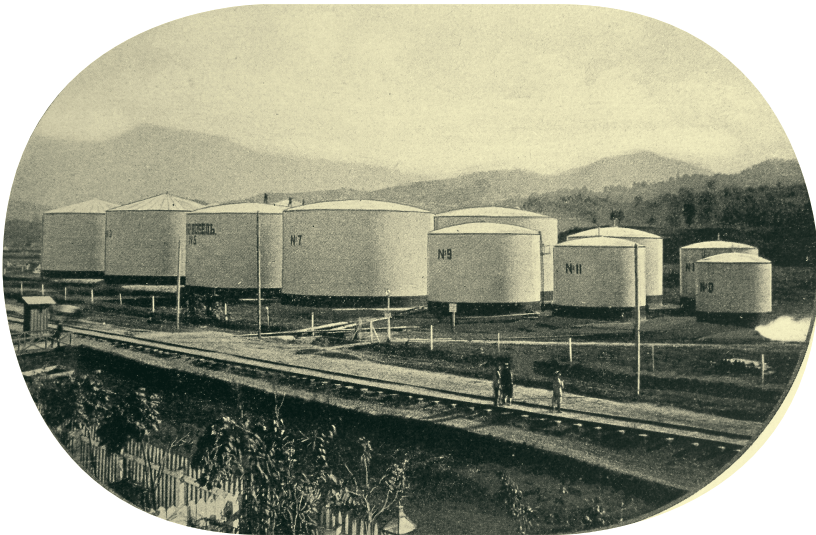
Alfons Rotshield

Rotshield Factory interior view

Preparation of oil can

Reservoirs in old batumi

Every village had one bandit, and some had several. The bandits were mostly people obsessed with revolutionary ideas, as well as criminal elements that were very prevalent throughout the empire. The population even had a kind of “sympathy” towards them. For the sake of popularity among the people, they used to come to the village in the evenings and help the poor, oppress the relatively rich, however, there were very few rich people in Guria because you could not distinguish between rich and poor in this part of the country. Rich here were those who had a beautiful ode-house standing and a few souls of cattle. Those who traded were relatively rich. Gurians do not like merchants and look at them with aggression. There was such a case, the robbers robbed the merchant Ambako Makharadze in Ozurgeti, The population met this fact with great satisfaction, they said: “Well, “What did he think, didn’t he know that he would not use the property gained from trade for good?”...

Richards says with surprise that such aspirations for education as the Gurians have are less noticeable in other peoples. Every resident, no matter how poor he is, tries to send his child to school. That is why Ozurgeti school is full of students. The Gurians are trying to show themselves in this regard and do it well.

The Englishman points to the medical situation in Guria and notes that the situation in this part of the country is not so favorable. The doctor is highly valued in Guria, everyone tries to respect him. Doctors Stefane Karpenko and Kirile Glonti were very popular in Ozurgeti. They were very much loved by the locals. Karpenko opened a small hospital in his house in Ozurgeti, where he treated patients for free. The people affectionately called him Stephen the Doctor. In my two years in Guria, there has not been a single case where someone has done anything to hurt them (Richard probably refers to the bandits),

and Kirill Glonti had opened a small pharmacy in his house, where he distributed medicines to the poor for free... But that was not enough. Doctors rarely visited the villages. Most of the patients were treated with folk healing methods, which often ended tragically... Richards speaks of a major clash in April 1904 in Lanchkhuti between Kari and the so-called "revolutionary detachments" in which six people on both sides were killed and ten were seriously wounded. A similar clash took place on August 21, 1904 in borough Chokhatauri, when three people were seriously injured. "Attacks, clashes, bombings, ambushes have taken place almost weekly," Richards said.

It seems that foreign visits to Batumi have become especially frequent since 1820. This was probably caused by the coming war between Russia and the Ottomans. There have been a large number of Russians in Batumi since that time. For example, in 1821 Nikolaev, Davidov and Sergeev were in Batumi. They did not leave any records about Batumi. It is noteworthy, however, that the Ottoman authorities became suspicious of Sergeyev because he was a frequent visitor to the cafe and spoke to the local population. He was arrested but later released.

7. AUSTRIAN AND GERMAN TRAVELERS ABOUT BATUMI

Gerhard Buchwald, an Austrian traveler who was in Batumi for a short time in 1833, provides us with interesting information about the Batumi side. He arrived in Batumi from Tbilisi and then went to Trabzon, and from there to Istanbul. As can be seen from his memories, Buchwald has a positive attitude towards the Ottomans. He mentions that the Ottomans are trying to regulate the city life. "Wherever I was," writes Buchwald, "construction is going on everywhere. The Ottomans treat the Europeans with great respect, who are kind to the Ottomans, I felt it everywhere. Such an attitude is not felt in Russia and in the peoples conquered by Russia, where Europeans are met coldly. This I felt in Tbilisi, Baku and other cities. Buchwald mentions about Batumi that it is an Ottoman city, the inhabitants are Ottomans, trading is very active, people are very hospitable. However, the Austrian also indicates that there are Greeks, Armenians, Negroes and Europeans in the city. Buchwald mentions this time that the port of Batumi is well-equipped, the Ottoman government has done a lot of work there. As I learned, a high-ranking official of the Ottoman government arrived in the city, convened a meeting, gave an instruction to the local government to put the Batumi port in order, and promised to give large sums of money. The funds really came from Istanbul and started to improve the port and its surrounding area. After some time, serious works were carried out, access roads to the port were made, the area around the port was expanded, construction of a new port was start-

ed, work was underway to build a bridge over the river near the sea. The Ottomans realized that the port of Batumi was one of the most convenient on the Black Sea coast and needed to be improved. This view was especially strong among the Ottomans after the Ottomans, not so long ago, had a great war with Russia. They are well aware that Russia was interested in Batumi and was doing everything to capture it. The author writes: "I had a conversation with a high-ranking official in Batumi and he noted that Batumi should be turned into an inaccessible and impregnable fortress so that the enemy could not enter here. The government will do everything to make sure that no one can look down on Batumi. This is our main port and from here we will be able to successfully and conveniently solve our tasks – says Buchwald. It is noteworthy that Buchwald, while talking about the population of the city, does not mention anywhere that there were enough Georgians in the city, which can be clearly seen in the records of other Europeans. This means that Buchwald is so angry with the people of the Russian Empire at the moment that he is trying to avoid the truth, or he may not have met Georgians during his short stay in Batumi, as he says, but this is hard to believe.

* * *

From August 25, 1878, Batumi and its region became part of the Russian Empire. From this time there are enough records of foreigners about Batumi as well as other Georgian regions. These materials are stored in the state archives of Russia and Georgia, many of these records are brought to scientific circulation for the first time and we think it should be interesting for readers.

The first information we received about Batumi, which was part of the Russian Empire, was the record of the German traveler Man-

fred Liebermann. He was in Batumi in February-September 1880, and from there he went to Istanbul by ship. He says about Batumi: "I have been in Batumi for eight months, the city is clearly the result of the war that took place several years ago. Just a couple of years ago it was part of the Ottoman Empire. A local man named Mahmun said he felt very well at the time. According to him, the Russians have introduced new rules, people are being evicted from their places of residence, and the houses of the departed people are being given to Russians, Armenians and Greeks. Our people will not get used to Russian life and will leave. Liebermann notes that by the decision of the Berlin Congress, Batumi was declared Porto Franco (a free port), and Batumi became an important center of free traffic and trade for ships from all over the world. This leads to successful development of the city, but it also has many negative features."

He indicates that barbed wire poles have been erected on all three sides of the harbor, especially to its east and south. Every 20 meters there is a Russian soldier who does not allow anyone to enter the port area, and carefully searches the people coming out of it. Soldiers behave rudely. Those who come out of the port area are asked for bribes and if they did not give, then they excuse some law and force people to leave a lot of the purchased goods. People are unhappy. Local Muslims are especially persecuted if, for example, a couple is stopped from searching, women are also searched. This even causes dissatisfaction among men. Sometimes such cases even end in murder. For example, this year (1880), in January, a drunken soldier wanted to search a woman and roughly put his hand on her arm. This made the man accompanying the woman out of patience, stabbed the soldier in the heart and killed him on the place. He was arrested and deported. There have been many such cases. Such a rule of trade

was unacceptable to the local population. People left their homes because of this and went to the Ottoman Empire (Liebermann does not name other reasons, however, there were many other reasons that led the population to emigrate). My acquaintance Mahmud also went to the Ottoman Empire because, as he himself said, he would not settle here, before everything was fine, he traded freely, he bought and sold everything, he also had a fortune and he was satisfied with life. And now the Russians have mixed everything up, imposed taxes on people, the soldiers are rude, they do not like our people, they do not allow us to sell or buy anything. They even ask for money for simple goods, and what do I do here? I will go with my people and I will be better there. Others think like me too.

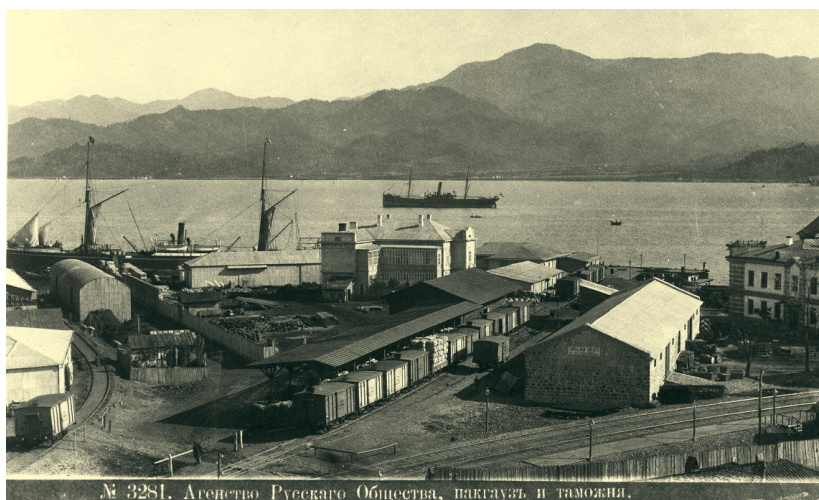
Liebermann notes that “many foreign ships enter and bring goods to the port of Batumi. Too many of them are smuggled. There are traders on the shore who transport these goods both in the depths of the country and in the Russian provinces. Russians, Greeks, and Armenians predominate among the merchants; There are few Ottomans and Georgians. There are cases when the ship’s captain knows which goods he brought to Batumi, because these goods were selected by the merchant abroad. In Batumi, either himself or his representative met the ship and delivered the goods to their destination. Such merchants carried their goods to the checkpoints without any problems because the customs officers had been bribed by them in advance. A customs building is under construction near the sea in Batumi, a total of four checkpoints have been built. Liebermann notes: “During my stay in the city, several representatives of the central imperial government arrived from St. Petersburg and consulted with the local Russian administration about the improvement of the city. The first thing they found out was that the real estate of those who had gone abroad was

transferred to the state treasury and set up for free sale. Mostly it concerned the property of those who left the city. Such property, according to its location, was mostly bought by wealthy Russians, Armenians, and Greeks, while Christian Georgians were not allowed to buy property in a relatively good location in the city. When I asked why, I was told that Georgians are nationalists and can not be trusted. I was very surprised by such an answer... Liebermann notes that the Russians deployed part of a large army to the east of the city and began building barracks for them. Construction of some barracks was completed, some continued... A school was also under construction in the city, supervised by Batumi Governor Komarov. It was said in Batumi that the children of the rich should study in this school."

Lieberman notes: "Although Batumi has fallen into the hands of the Russians, with the exception of a few new buildings, nothing else has been done. Everywhere there are unclean, almost ruined houses, impoverished people, despair and malice. This is the face of today's Batumi." This is how Liebermann completes his recordings of Batumi, although despair outweighs hope for the future, but his views are still interesting and noteworthy for the events of that time.

At the beginning of the twentieth century, as mentioned above, foreign visits increased, which led to the economic prosperity of southwestern Georgia. Travelers as well as scientists, businessmen and people of other professions came here. Some came on business trips, while others only traveled. All of them left their views on the then Batumi, Ozurgeti, Poti, Kutaisi, Zugdidi, Sokhumi, as well as Tbilisi, Telavi and Gori and thus, the socio-political, socio-economic and cultural-educational life of Georgia at that time, seen and studied through their eyes, is very important and noteworthy from today's point of view.

In late May 1902, German ethnographers Sigmund Kaltz and Wolfgang Bonhoff visited Batumi. They left a relatively long story about

№ 3281. Агентство Русскаго Общества, пакгаузы и таможен.

Old Batumi port

№ 1755. Батумъ. Пристань и пароходъ „Пушкинъ“ Р. О. П. и Т. 86

Old Batumi port

Batumi. The Germans consider that "Batumi is one of the best port cities, where ships enter almost every day. There is lively work in the harbor. They really liked the seaside park. Every morning gardeners come out to the parks and clean it.

That is why there is perfect cleanliness in the park. Also, fines are imposed on those who pollute the park. There are a lot of policemen out there who are monitoring the order. There are no trade booths near the park. The people of Batumi love their park very much and consider it to be the most remarkable place in the city. The Germans point out that Russians, Armenians and Greeks predominate among the vacationers. There are very few Georgians and they find it strange. The Germans point out that when traveling at sea, passengers are served by sailing and rowing boats, as well as smaller ships that dock at the port. According to them, the fare will be determined by the following tariff: From ship to shore and from shore to ship, up to five kilometers, with luggage – 10 kopecks; With luggage weighing more than one pood – 20 kopecks, With luggage weighing more than ten pood – 30 kopecks. Fees are paid for the walk in agreement with the boatmen. The Germans note that during their stay in the city, one large house in the city center caught fire, which was caused by the harsh treatment of fuels. Firefighters rushed to the scene and with the help of the population were able to put out the fire, but the building was badly damaged and it became uninhabitable... The Germans talk about the ethnographic life of the people of Batumi. They were at the house of a local resident, Giorgi Lortkipanidze. It is noted about the house that it was located in the central part of the city. The house had a large yard where various trees were planted. The host was a big lover of flowers. Different varieties of flowers were planted in the yard, which created a pleasant landscape. In the center of the room, which

was intended for the guest, stood a large round table, where both the guests and the hosts gathered. On the wall was a large carpet, where weapons, swords, and rifles were hung. The host was proud of the fact that these tools belonged to his great grandfather, who took part in the war against Turkey. By the way, the Germans say, they saw similar things in Ozurgeti, Poti and Tbilisi. The Germans like the fact that Lortkipanidze's house was arranged in a European style. There was a large dresser near the door, on which stood a lamp and various household appliances... The house had an exit from the back directly into the flower bed. Family members came out on the balcony and relaxed in this beautiful place. The roof of the house was tiled brought to him from Marseilles by a friend. The host's clothes are typical Caucasian – Chokha-Akhalukh and a Kamar-Khanjali wrapped around the waist... The Germans point out that Lortkipanidze took them to the village of Feria near Batumi, where the host, named Ahmed, provided good hospitality. They point out that Ahmed had a large estate, with a one-story house with several rooms in the center of the estate. Ancillary buildings were located on different sides of the yard – for cattle, agricultural products as well, Apparently the host was a good farmer, it seemed like both his house and the yard."The host's wife and two daughters were working in the yard, where there were plenty of poultry and cattle. The dining table, which was prepared for the guests, was seated by men. As we have heard the women were not allowed to sit at the table where the guests were sitting, This is their rule. There was a knitting machine in the yard, where Ahmed's wife and children were weaving yarn and making household items, socks, gloves and more... Although the Russians have been established in this region (Batumi district) for a long time, medieval traditions are still evident. In particular, women wear the chador, are obedient to men, and are wordless executors of their desires. This was obvious to Ahmed's family..."

The above stories can be told by the guide to the visitors while talking about the customs and traditions of Adjara, after all, the hospitality of the people of Adjara is well known. Therefore, seeing all this through the eyes of a foreigner should definitely be interesting for a tourist. This story will be especially interesting during the so-called “visit to a traditional family” tour, This is a tour when tourists are taken to a traditional Georgian family, where the house is arranged in a traditional way and the ritual of hospitality is held according to old traditions. Where the role of Georgian supra (feast) and tamada (toast-masteris) is considered. Also, the guide must draw parallels with the current customs, which are still preserved in Adjara. It should be noted that tourists especially like this travel package, which is then clearly seen in the ratings they leave for travel companies and guides in the form of records. Here is an example. This is how the above-mentioned German traveler describes the process of visiting.

In particular, they note that when they were in Ahmed’s hotel room and sitting at a table, at that time Ahmed’s neighbor entered the room. The host stood up, greeted him and invited him to the table, introduced the guests and he became a full member of the table. “We have not seen such a thing anywhere else” – the Germans say in surprise. They also note that the hospitality of Georgians is original and special...

The Germans talk about several markets in Batumi. One of them is at the market, which is held in the so-called Batumi. In the Turkish district, mainly agricultural products are traded and it is organized on Sundays, and the rest is almost daily... The Germans appreciate the loyalty of the Georgians and point out that Tsarism oppresses the Georgian identity because it fears that freedom and the aspiration for independence have not yet disappeared among these peoples.

Market in old Batumi

Seaside

8. ITALIAN TRAVELERS ABOUT BATUMI

In 1854, interesting information about Batumi is provided by the Italian traveler **Gabriele Brindisi**, who was in Batumi, as he points out, “for a better understanding of the Black Sea region.”. Brindisi points out that hostilities are taking place on the Black Sea coast between the Ottomans and Russia. The population of Batumi is in panic, they are leaving the city because they are afraid of the invasion of the Russian army. The city is almost empty, there are mostly soldiers and military equipment is deployed. The coast guard is guarded by soldiers; There are squatters on the castles who are ready to open fire on any object floating in the sea. Brindisi notes that he saw many Englishmen, Frenchmen, and also Italians working as instructors in the Ottoman army. They train soldiers several times a day and teach them the rules of hand-to-hand combat. As for my four fellow Italians, two of them were from Verona, one from Milan and one from Bari. They arrived in Batumi with the Turkish army, took part in several hostilities on their side. The officers were housed in private houses, while the commanders were housed in a relatively well-appointed hotel. As I have heard – says Brindisi – the people here, who are called Adjarans and are related to the Georgians, are less trusted by the Turkish government, because they may take the position of their opponent during the war. There have been such cases before. One man was released in Batumi after being detained while he was giving some secret map to several people. The man turned out to be from Adjara, while the other detainees turned out to be Russian agents who had secretly entered

the territory of Batumi. There were many such cases and that is why the Turkish government is afraid of the local population. “.

Brindisi says about the city that there is no construction going on here, only a few shops are working in the city. There is enhanced security in the port of Batumi and Turkish naval warships are stationed there. Other types of ships hardly enter the city port. Only one Turkish ship arrived in 1853, and none in the first half of 1854. The population is mainly engaged in providing assistance to soldiers, In particular, they bring food, clothes and help them with various tasks. Brindisi also notes that during his stay there, only one market was held in Batumi and very few people took part in it.

We find interesting and telling information about 1872 Batumi in the records of the Italian traveler and **scientist Christian Moro**. Moro arrived in Batumi in 1872 and stayed there until December of the same year, then again traveled to Italy. Moro visited the whole of the Ottoman Empire, both on the shores of the Mediterranean and on the Black Sea. During his stay in Batumi he often visited the Italian consul Malmuz. Christian Moro saw the objects under construction, roads and points to the rapid growth of Batumi...

Moro also says that Batumi is in the center of attention of Europeans because of the convenience of its port, that there are European shipping agencies in Batumi. Also, European trading societies were established in the city in the 60s. Similar societies also existed in almost every major city in the Ottoman Empire. A branch of the St. Petersburg Insurance Company was also established in Batumi. The Russians were obviously active in connection with Batumi. It does not like the Ottoman authorities and tries to limit their activity. They want to control the existing Russian organizations and bring them within the framework. The Ottoman government itself is trying to establish

ties with Russia. Ottoman trade agencies have been opened in the Russian Black Sea cities, as well as in St. Petersburg and Moscow. Moro points out that "the population of Batumi counts more than 4,000 people of both sexes. If you add to this the number of people who have come to the city for temporary residence, which was quite large, then the population of the city will increase even more." Moro notes that "the inhabitants of Batumi are Ottomans, Adjarans and Laz, there are also Abkhazians, Circassians, Armenians and Greeks. "Abkhazians live in the vicinity of Batumi near Lake Nuri." Moro estimates that the number of Abkhazians is more than 300 families. He notes that "the population of Batumi speaks Ottoman, Georgian and Greek languages. Moro also talks about the clothes and says that the clothes of Adjarans, Laz, Circassians and Abkhazians are the same. They wear Chokha-Akhalukh, Adjarans love Chokha made of red cloth, Laz -blue, while Circassians and Abkhazians prefer white.

They wore large Bohokhi hats (made of fur), daggers on their belts, and some Abkhazians even had swords as well. According to Moro, Adjarans are proud people, they love to walk and spend time, but there are almost no entertainment places. The same can be said about Abkhazians. The Ottomans, however, are drastically different from them. They wear wide pants, short jackets and wear conical hats on their heads. Their clothes are colorful. The more colorful the clothes are, it means that its owner is elegant and rich man, while the man wearing black is poor. The shops in the city are mostly in the hands of the Ottomans. Everything is traded there, especially goods imported by ships. Many ships enter the port of Batumi. Unloading of goods from ships is mainly done by Armenians, Greeks and seasonal workers from the Georgian regions near Batumi. There are workshops in the city, where mainly Adjarans, Abkhazians and Circassians work. Cold

Men's "Chakura"

Upper shirt of woman "Sikhma"

Brides dresses

Ajarian woman dress

Clothes in old Batumi

weapons, daggers, swords are for sale. Both the residents of Batumi and the newcomers buy such weapons. Firearms, which are made in the villages of Batumi, are also brought for sale in Batumi. Weapons are sold secretly, smuggled, because the owner faces a large fine or imprisonment for selling them. Abkhazians also make weapons and sell them secretly. Murders are also frequent. The rule of blood revenge is raging. Robbery also increased. In August (1872) the robbers managed to rob a port in Batumi, took money and goods, the robbers were chased by soldiers, a two-way shootout broke out, several robbers and soldiers were killed, others managed to escape. Because of this, the captain of the ship complained to the local government about the local ruler. He was fired and replaced by another. As I heard, the newly appointed person was a Circassian. Moro says that "women from Batumi wear chadors and rarely show up on the street, mostly at home. Adjarans are joyful people, they love singing and dancing, we can not say that about the Ottomans, who trade from early morning until late evening. Adjarans do not like the Ottomans, they are hostile towards them, as well as the Laz. The Laz stay in Batumi for only a few days and then move to the Trabzon region, where they have houses and plots of land. Moro notes that Batumi is a very uneducated city. There are no schools in the city. Children are taught at home by their parents, of course, if they are literate, but there are very few of them. The people in the city mainly choose to trade. Some people from Batumi try to send their children to madrassas in another city to study, and they even manage to do so. The people of Batumi asked the city governor to open a school in the city, he also promised to solve this issue. The Italian consul in Batumi, Malmuzi, rented a building in the center of the city where children were taught to read and write, but the government closed the school because the education process

was carried out in a non-Ottoman language, which the government considered dangerous.

Then Moro talks about the unbearable weather in Batumi: "Batumi is a very difficult city to live in, everyone is trying to leave the city in summer, there are frequent incessant rains. There are no medical facilities in the city. Patients are treated by eunuch, folk healers and such treatment ends with a victim. The folk healers are mostly Greeks. Mortality is high in the city, so the city is full of cemeteries, all the streets ending at the cemetery. "Nevertheless, the city is still growing and settling down." We think this is very interesting news.

Foreigners have been visiting Batumi more frequently since the 1990s, and since the beginning of the 20th century it has become almost monthly. They also often traveled to other parts of Georgia and made interesting recordings. This time the reader will get acquainted with many new, still unknown materials about Georgia of that period. It should also be noted that this is the time when Batumi is economically promoted, when foreign trade and industrial firms are established in the city, and thus the visits of foreigners have become more frequent. They did not observe the economic development of the city alone, they studied the life of the whole region, their views were based on personal observations and thus, it is important for us; But in some assessments their views require a critical approach due to tendentiousness and sometimes bias as well.

9. NORWEGIAN TRAVELER MARTIN GROSSO ABOUT BATUMI

Norwegian Martin Grosso talks about Batumi in 1898. He arrived in Batumi on the French ship "Paris" on April 16, 1898 and left the city on May 4, 1898... The purpose of his visit was to visit the Black Sea coast and study the social situation here. Grosso says he is a historian by profession and before coming here, he studied the historical situation here. He notes that "Batumi used to be part of Georgia, then it was occupied by the Turks, during the Russo-Turkish war the city became part of Russia and Russian laws apply in the city. First of all, what you will notice in Batumi is the diversity of the city in terms of population. This fact can be told by a guide to a tourist during the mentioning Batumi as a tolerant city, Our tolerant attitude towards other nations is not new, but we have had it in our blood for a long time... Grosso notes that Russians, Armenians, Greeks, Turks, Georgians, Kurds and other nationalities are mixed in Batumi. Batumi can be said to be a commercial and industrial city. There are many shopping malls in the city center. They trade in everything from products to weapons. Also, there are many workshops. Copper items, household items, street signs are made here There are industrial facilities located on the seashore, which prepare oil transport containers. The owners of these industrial facilities have large warehouses near the sea, where factory-made products are stored. Also, all owners have laid a railway line from their factory to the dock to facilitate reloading on oil vessels. One interesting circumstance is that the city government

has imposed an environmental tax and they charge the owners of the enterprises a monthly fee for the construction of a railway line near the seashore. But lately, the owners of the enterprises seem to have bribed the leadership of the Batumi district and they too have decided to impose a meager sum for it"... Grosso points out that Batumi is a very bureaucratic city. Here you can not do even a small job, at every step a person faces a bureaucratic barrier. Here for a small sheet of paper you have to wait a whole month and still not get it. I have not met such a thing anywhere, in any part of the world. Apparently, this is the working style of the Russian bureaucracy. As I have learned here, the Russians have introduced such a rule, both in the center and in the colonies. Here, if you do not have a lot of money, it is very difficult to do anything, bribery is at its peak. Everyone takes bribe, starting with the soldiers, ending with the leadership of the district. That is why the city was crowded with merchants of all kinds. The best plots of land in the central part of the city are seized through bribes. Here is one example: One Turk wanted to build a bath in the center of the city, but was not allowed to do so. They reasoned that there could be no construction in that place, at the end the Turk gave a bribe to the mayor and started construction. There are many such cases. In Batumi, I met a Georgian named Bakradze, who told me that the Russians are real robbers, they only care about money, they harass people of all other nationalities. Armenians and Greeks are in a deal with the Russians. Armenians try to please the Russians in everything and they value it too. As you see, the city center was conquered only by Armenians, Russians and Greeks, Georgians are not allowed there, and this is when Batumi has always been a historically Georgian city and only Georgians lived here... Grosso talks about the seaside park and notes that the construction of the Batumi seaside park has not

been completed yet, works are still underway there. There are several railway lines near the seaside park and this creates great discomfort for people walking in the park“... This is Batumi seen through the eyes of a Norwegian. The Norwegian talks about other issues as well, this concerns his personal affairs and thus, we will not focus on it.

10. TURKISH AHMED BEY ABOUT BATUMI

The Turkish traveler and captain Ahmed Bey left interesting and much telling information about Batumi in 1857. He was in Batumi for a long time. Ahmed Bey proudly declares that he is an Ottoman and is in an Ottoman province like the Sanjaks of Trabzon and Batumi. It is true that Batumi Sanjak is inhabited by Adjarans who were even Christians before, but that was a long time ago and today this region is completely merged with the Ottoman state. Ahmed Bey talks about Tanzimat and notes that some spongers living in Batumi Sanjak could not tolerate Tanzimat, such people leave their homes and go elsewhere.. Ahmed Bey does not hide that the opponents are mostly Adjarans. It is true that the Ottoman captain does not say, but the fact is that this drastically reduced the population of the city. The eastern part of Batumi Bay, which is said to be full of people, is almost empty this time. Ahmed Bey says he witnessed for himself how people from different Ottoman provinces came to settle in the city. Abandoned houses are registered by the Batumi government and then sold to others. There are cases when a citizen of Batumi sells his house to a newcomer. Interestingly, among the newcomers, Ahmed Bey names Circassians and Abkhazians, who lived mainly in the eastern part of the city. Ahmed Bey notes that the Ottoman border troops are stationed in Batumi, numbering 16,000 men. Large barracks were built for them in the city, and a headquarters for the command of this army. From the ground, the city is fortified with palisades (a stakewall or a

paling, is typically a fence or defensive wall made from iron or wooden stakes, or tree trunks) and ditches. According to Ahmed Bey, Batumi consists of several dozen wooden houses, there are also 7 two-storey houses, a shop and a wooden mosque.

11. FRENCH IN BATUMI

Frenchman Louis Cooper and Marcel Frontier provide interesting information about 1810 Batumi and its surroundings. As it is clear from their records, they were in Batumi in October 1810. They point out that the Turks started the improvement works in Batumi, but could not finish them. The French note that there are also Negroes among the workers, as it turned out, the Negroes came from North Africa, some of them even settled in Batumi. The Turkish government allowed them to do so. A two-storey wooden building was built for the Turkish leader in Batumi. The head of Batumi was a stubborn, unsympathetic person. As the viewer points out, he often passed through the city and did not return for long. Dissatisfied residents sent complaints to the Istanbul authorities. "During our stay there, a horrible murder took place in Batumi. Out of jealousy, the husband cut his wife's throat and killed the woman's lover and her family members. This man was arrested and sentenced specifically by judges who came from Istanbul.

The trial was held on the main square of the city and was attended by the entire population of Batumi and its surroundings. The judge asked the people what kind of verdict should be handed down. The population shouted, that the killer should be hanged. "The killer was really hung on a pole and he was hanging there for two days, then he was removed, but we do not know where he was buried."

The French note that ships often enter the port of Batumi and bring various goods into the city. This is the view of the French on Batumi in 1810. The rest of the places in the record are devoted to other places

on the Black Sea, of course it is also interesting for researchers, but we will not discuss it this time.

The French traveler Didier Villien talks about Batumi in 1865 in his records. He arrived in Batumi from Istanbul and left for Russia by ship a few days later. As it turns out, it became known to Villien that the Ottoman Sultan Abdul Aziz issued a decree in 1863, indicating the construction of a new city in the northwestern part of the port of Batumi, which would be the center of the Lazistan Sanjak. According to him, several thousand square meters were allocated for the construction of a new city in the city, which should be divided into parts by laying the street in all directions. The width of the street should have been 12 m, a mosque should have been built in a convenient place. In order to develop the territory of the new city, anyone was given a plot of land on the basis of a reduced tax. As a result, in 1864-1865, a large number of people from the interior provinces of the Ottoman Empire came to Batumi to buy land. Especially many came from Istanbul and Trabzon, there were those who owned real and movable property in Istanbul and Trabzon and wanted to buy land here as well. Among the newcomers were Armenians and Greeks, although the government made things more difficult for them compared to the Ottomans. A large number of Laz and other people of Kartvelian descent came to Batumi (that's what Willian says). They also want to buy land and even manage to do so.

Guides are free to talk to tourists about the pros of investing in Batumi, they also can point out that investing in Batumi is not new, in the distant past many foreigners were interested in settling in Batumi,

Villien also mentions the foreign representation in Batumi, he mentions the Russian consul Judich, who built a beautiful house in Batumi. It was with this consul that the missionaries from Russia, or

individuals, met. This house was always monitored by the Ottoman authorities and the people who came out of there were “under surveillance”. There was also the house of the British consul in Batumi, whose frequent guests this time were representatives of the Ottoman authorities. Willien notes that maritime navigation has been revived in Batumi. The port of Batumi, which is one of the most convenient places on the Black Sea coast, often includes ships of foreign states. As the locals say, many ships came from England, Italy, France. Willien does not provide more information. He mentions that he was in Batumi for two weeks (15 days after his story he was in Batumi) and then traveled by ship to Russia and talks about this trip and the situation in the Russian cities.

Director of the Rothschild plant – Frenchman Gion

It was mentioned above that after the return of Adjara to its motherland (1878) the Batumi district was created, which became a direct part of the Russian Empire. Two decades after the unification, Batumi has become a large port and a major export point. Rothschild, Mantashev, Nobel and other monopolistic associations were firmly established in the city. At that time, technically well-equipped enterprises were under their control, which mainly determined the commercial profile of Batumi district.

It is extremely interesting that the role of the French along with others is especially noteworthy in the public and political life of Batumi. Archival materials interestingly present their activity in different parts of public life in Batumi in the first twenty years of the twentieth century, this is what we will talk about below.

Notable among them is the Rothschild plant. The director of the factory, French Gion, hired only Georgians. He stated: "Georgians are conscientious workers and always do the job entrusted to them on time." That was why the workers at the Rothschild factory were Georgians. Gion for some reason did not show mercy to the Russians. He said: "The Russians are distinguished by a superficial attitude to the work." Because of this, the French Gion was disliked by the leadership of the Batumi district. During the meetings with the military governor of Batumi district, Russian officials used to attack Georgians and called them robbers and rioters. They demanded a reduction in the number of Georgian workers in factories, instructing directors to reduce Georgians and hiring only Russians instead. Gion opposed such a chauvinist action of the government and criticized it. He said that the officials did not know the Georgians and that is why they are trying to discredit them. He noted that Georgians are doing their job in good faith and that the Rothschild plant is gaining a leading position in the world market, which is also the merit of Georgians. Infuriated by this, the leadership of the Batumi district attacked Gion, calling him an agent of the Georgians and harassing him with the crown prince of the Caucasus, who was asked to do everything possible to "get rid of this Frenchman." On April 16, 1901, at a meeting with the military governor of the Batumi district, Gion and Mordyukov, the governor's assistant, confronted each other. Gion called Mordyukov a misanthropist, while Mordyukov said: "the Batumi district is directly part of the Russian Empire and we will not take into account the views of foreigners." Maybe this is also the reason why the social-democratic union was strengthened in the Rothschild factory. All the strikes that took place at the Rothschild factory ended in victory for the workers. The factory director, Gion, met all the basic requirements of the workers.

This is what Ioseb Jughashvili, who arrived in Batumi at the end of November 1901, wrote to his party members in Tbilisi. The letter is dated January 22, 1902: "The director of the Rothschild factory, Frenchman Gion, is a really humane man. He is distinguished by his sympathy for Georgians. That is why the majority of workers here are Georgians... We formed social-democratic circles in the factory, uniting our pro-workers. The director of the factory is calm about the strikes organized by us and always meets the basic requirements."

French Guimarsh and the 1905-1907 Revolution

Political parties became more active during the 1905-1907 revolution. The Social Democrats and the Social-Federalists stood out in particular. They often confronted each other. Political discussions were held between them. It is very interesting that a French – Guimarsh, who was a member of the Batumi Social-Federalist Party was fluent in both Georgian and Russian. On August 24, 1905, a secret discussion was held in one of the houses on Marini Avenue (present-day Memed Abashidze Avenue) in Batumi, with the participation of the Social Democrats and the Social Federalists. The Frenchman Guimarsh was actively involved in the discussion. He called on the parties to work on the national aspect and to hold rallies where national issues were raised. It is true that the people did not agree with these views of the French, but the fact that the French were putting up national demands was welcome. Guimarsh was killed on November 30, 1905, during a barricade battle in Batumi. Here is what Davit Meskhishvili, a member of the Social-Perestrian Party, wrote about him on December 10, 1905: "Very bad news happened, during the battles (meaning No-

vember 30, 1905) our friend Alex Guimارش was killed. He was always principled, loved Georgia and fought for its goodness. For us, he will be an example in the fight for a happy future."

French Refler and the Catholic Movement in Batumi

Another very important and noteworthy event is connected with the name of the French in Batumi. This applies to the Catholic movement here in 1908-1916. Many Catholics lived in Batumi at the beginning of the 20th century. Only the most beautiful Catholic church is worth mentioning. The military governor of Batumi district and his staff tried their best to prevent the Catholic movement. French citizens living in Batumi, who worship in the Catholicosate of Batumi according to the Catholic rite, were often involved in political denunciation. One of the most active is a French Catholic named Refler, who lives on Smekalov Street. He often meets Georgian Catholics and talks to them. A letter to the governor on February 15, 1910, referred to a meeting held on Smekalov Street, at the Refler House, attended by Catholics from Tbilisi and Kutaisi. During the meeting, they talked about Georgia's past, the negative influence of the Russian Empire, etc. And a letter addressed to the same governor on March 4, 1910, stated that the meetings of Catholics at the French Refler's apartment were of a systematic nature. Their goal is to intensify the Catholic life in Batumi. They also want to turn Batumi into one of the main centers of the Catholic movement. They justify this by saying that one of the strongest Catholic churches operates here.

On the instructions of the Military Governor of Batumi District, a group was set up and instructed to draw up a special action program.

The program included a number of measures that would hinder the Catholic movement.

In addition to gathering at the place of French Lefler, Catholics often posted up anti-state proclamations exposing the chauvinist aims and actions of Tsarist Russia to disrupt the Catholic movement in Batumi. One such proclamation was seen by police on Lori-Melikov Street in February 1911. On this proclamation, the military governor instructed Police Chief Rozhanov to investigate who was behind it. In a reply letter dated 25 February 1911, Rozhanov informed the governor of the following: "We would like to inform you that the authors of the proclamation posted on Lori Melikov Street might be Catholics from Batumi. We are aware of the fact that they are led by a French citizen from Batumi, Lefler, whose house on Smekalov Street has been turned into a gathering place for Batumi Catholics. "We have also learned that Lefler and other Catholics have relationship with the French consul in Batumi, who seems to be asked to inform the French authorities about how the Russian authorities are harassing the Catholics in Batumi. "

In May 1912, a church procession was held with the participation of Georgian Catholics. They were led by Lefler and a specially arrived Catholic priest, the Italian Giacomo. The participants of the procession came to the Catholic Church. This fact infuriated the military governor of Batumi district, although his further actions are not known from the documents.

Since 1914, the arrival of foreigners in Batumi has been frequent. For example, in November 1914, Maximilian Dela Cruz arrived in Batumi from Paris and was fascinated by the Batumi Catholic Church. The guest was interested in the life of Catholics in Batumi district and met with local Catholics Atanase Bagoshvili and Davit Giorgadze. They told the guests that the local Russian administration was ob-

structing the Catholics in every possible way, harassing them, so the Catholic movement was not visible for this reason. The guest promised to inform the French public about it.

The French in Batumi in 1920

By the Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918, the Batumi district was handed over to the Ottomans and they remained here until November 1918. Then the British entered the Batumi district. Like the Ottomans, the British tried to separate the Batumi district from motherland Georgia and make it part of another state, but the powerful Georgian national liberation movement did not allow the enemy to do so.

It should be noted that during the last occupation of the Batumi region by the British, namely in May 1920, the following representatives of France visited Batumi: Jacques Rochto, Michel Bellon, François Lupine and Jean-Marie Gamba. They were at the residence of General Cook-Collis, the English Governor-General of the Batumi District, and talked with him for a long time.

Also interesting is the opinion of Officer Jack Rochto about Batumi. Rostko was in Batumi back in 1913. He says: "Batumi is a beautiful city. Most of the residents are Georgians. They are very hospitable. Georgians have a remarkable history, there are many wonderful churches-monasteries on their territory. Although Georgia has long been a Russian colony, the Georgian people are freedom-loving, proud people. Now (i.e. in 1920), Georgians are building an independent state and I think they will even manage to do it... they deserve it... Batumi has a beautiful port. English ships are doing the work there. Various products are imported from Batumi, mainly wood, agricultural prod-

ucts and others.” In mid-June 1920, negotiations began between the British and the Georgian Army General Command over the transfer of the Batumi district. It is noteworthy that the French – Jacques Rochto and Michel Bellon took part in the negotiations. During the negotiations, the British and the French agreed that if there was the consent of the highest authorities, they would not object to the transfer of the Batumi district to Georgia. During the meeting, Frenchman Jacques Rochto noted: “Georgia has the first right to the Batumi district, because this side is historic Georgia.” It should also be noted that on June 25, 1920, Demartel, the French representative in Georgia, gave the following information to the Minister of Foreign Affairs of Georgia, Evgeni Gegechkori: “France welcomed the transfer of Batumi district to Georgia with great joy. The British will probably evacuate the district in favor of Georgia in the near future and I hope this case will be resolved in time. We have received a message from the Commander of the French Mediterranean Fleet, Admiral Debon, who states that the French soldiers who are in Batumi must leave the city immediately and return. It will be implemented in the near future.” Evgeni Gegechkor thanked the French government for its assistance and expressed hope for future close cooperation with France.

Thus, in conclusion, it can be said that Batumi should appear in different directions on the relevant tourist routes and tourists and visitors should be fully acquainted with the history of this city. This topic is multifaceted and continuing to work on it will further increase the interest in the city.

At the end we want to present an orientation route, which can be interpreted by any travel company or guide and create interesting routes according to the information given in our paper.

Batumi city tour route orientation:

- Settlement of Tamar “Queen Tamar’s Fortress”
- Nobel Brothers Museum
- Sea gate
- Batumi passenger port
- Piazza Square
- Old Batumi
- Era Square
- Boulevard
- Batumi State University.

Route description:

Route type: semi-transport, on foot

Tour duration: 5 hours

Route difficulty: Easy

Length of the route: 5 km.

Historical sites: Coast (Porto Franco), British, Swedish, German consulates, Geographical location “Portus Altus”, Places of Joseph Barbarossa and Ambrosio Contarini (1470-1475), German Johann Schiltberg (1420-1426); The first steam locomotive entered Batumi in 1883. Literary places of Essenin, Chekhov, Gorky, “Queen Tamar’s Fortress”, Nobel Brothers Batumi, Boulevard-Reseller, Rayer, Dal-phons, Places of Worship, Filming Locations: Repentance, Captains, I Came, 12 Chairs, Feola, Swimmer, Roots, etc.

So we think the new routes and information given in the book will help popularize our city and get tourists interested.

USED LITERATURE

1. **Тамаринов А.** – Аджария как база туризма и отдыха. Курорты Аджарии. Батуми. 1936 г. стр. 267-272.
2. **Revaz Uzunadze.** Sailing in Batumi district. Batumi. 2001 P. 98-139.
3. **Olilo Zhgenti.** Batumi in the film. Tbilisi. 2014.
4. Всеобщий адрес-ежегодник Батума. Батуми. 1902 г. стр. 57.
5. **Revaz Uzunadze. Ramaz Surmanidze. Nugzar Zosidze.** Batumi. Tbilisi. 2013 P. 15-31.
6. **Ramaz Surmanidze.** Development of regional medicine in Georgia. I. Batumi. 2001. p. 79, 80.
7. **Tinatın Kaukhchishvili.** Ancient Greek sources of Georgian history. Tbilisi. 1976 P. 68.
8. Adjara tourism-local resources. Publishing House „Batumi Shota Rustaveli State University” Batumi-2016.
9. Батум и его окрестности. Батум. 1906 г. стр. 637-346.
10. **Ramaz Surmanidze.** For the construction of the Aziziye Mosque and the names of the central square of Batumi. “Archeon.” Batumi. 2011 P. 44-49.
11. Georgian Film Directors, Collection of Essays, Supporting Guide, Tbilisi 2007, Created by Eldar Shengelaia. Ana Dolidze. P. 115.
12. See p. 351
13. Newspaper “Adjara”, February 6, 1999, 2 pages. “Tengiz Abuladze filmed”Repentance”in Batumi”.
14. BIAFF – Batumi International Film Festival of Author’s Cinema. 2011 Festival booklet. P. 5.

15. Nato Tskvitinidze, Batumi – Cinematographic city, Batumi Art University
16. Magazine “Mnatobi”, Tbilisi, 1990, N5, p.121
17. www.economy.ge
18. www.unwto.org
19. State Historical-Political Archive of the Russian Federation (St. Petersburg), p. 1118, Description 19, Case 221
20. Central State Archive of Adjara. 1, Rev. 1, case 26, 69
21. Central State Historical Archive of Georgia, p.1640, ref.12, case. 187
22. LEPL “Museum of Adjara” – Stock material of Khariton Akhvlediani Museum.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინათქმა	5
რეცენზია	7
შესავალი	9
1. პერსპექტიული ტურისტული მარშრუტები ბათუმში	15
2. პილიგრიმული ტურისტული მარშრუტები	25
3. ტურისტული კინომარშრუტები	34
4. ქალაქ ბათუმის საინტერესო და ნაკლებად ცნობილი ლოკაციები	49
5. აჭარა და უცხოელები	55
6. ინგლისელები ბათუმის შესახებ	57
7. ავსტრიელი და გერმანელი მოგზაურები ბათუმის შესახებ	76
8. იტალიელი მოგზაურები ბათუმის შესახებ	93
9. ნორვეგიელი მოგზაური მარტინ გროსო ბათუმის შესახებ	101
10. თურქი ახმედ ბეი ბათუმის შესახებ	104
11. ფრანგები ბათუმში	106
როტშილდის ქარხნის დირექტორი, ფრანგი გიონი	109
ფრანგი გიმარში და 1905-1907 წლების რევოლუცია	111
ფრანგი რეფლერი და კათოლიკური მოძრაობა ბათუმში	112
საფრანგეთის წარმომადგენლობა ბათუმში	114
ქალაქ ბათუმის საორიენტაციო მარშრუტი	117
გამოყენებული ლიტერატურა	119

CONTENTS

Foreword	121
Peer-review	123
Introduction	125
1. Perspective tourist routes in batumi	131
2. Pilgrim tourist routes	140
3. Tourist film routes	149
4. Interesting locations in batumi and unknown locations	162
5. Adjara and foreigners	168
6. The british about batumi	170
7. Austrian and german travelers about batumi	186
8. Italian travelers about batumi	196
9. Norwegian traveler martin grosso about batumi	205
10. Turkish ahmed bey about batumi	208
11. French in batumi	210
Director of the rothschild plant – frenchman gion	212
French guimارش and the 1905-1907 revolution	214
French refel and the catholic movement in batumi	215
The french in batumi in 1920	217
Batumi city tour route orientation	219
Used literature	220

